BÁNOSI GYÖRGY–VERESEGYHÁZI BÉLA

Eltűnt népek, eltűnt birodalmak

JUNIOR

A

Adiabéne – ókori ország Mezopotámia területén, a két Zab folyó vidékén. A szeleukida uralom (→ *Szeleukida Birodalom)* után a → *parthusok*nak alárendelt királyság, majd Parthia egyik tartománya lett, és gyakran belekeveredett az utóbbi belső viszályaiba és Rómával viselt háborúiba.
Egyik uralkodó családja a zsidó vallást vette fel és támogatta. Traianus római császár hadserege 116-ban lerohanta Adiabénét, majd Caracalla 216-ban megismételte a támadást, de egyik hadjárat sem hozott tartós változást az ország helyzetében és szövetségi viszonyaiban. A parthus birodalom összeomlásakor az → *Újperzsa (Szasszandia) Birodalom* bekebelezte Adiabénét.

akkádok – sémi nyelven beszélő ókori nép Mezopotámiában, mely a sumer *(→ sumerek)* települési területtől északra lakott. A sumerekkel egy időben települtek be a Tigris és Eufrátesz közti síkságra a Kr. e. IV. évezredben, és hozzájuk hasonlóan városállamokat alapítottak (Kis, Agade stb.). Kis uralkodója, I. Sarru-kínu (2334–2279) hozta létre Mezopotámiában az első egységes, nagy kiterjedésű államot, miután legyőzte Lugalzageszit, Umma város sumer királyát, aki kis híján már megteremtette az egységet a térségben. Sarru-kínu (a legendás Szargon) a négy égtáj uralkodójának neveztette magát, és birodalma Mezopotámián kívül magába foglalta → *Elám*ot és Szíria, valamint Kis-Ázsia egyes részeit is. Az akkádok hadi sikereiket új, mozgékony, sivatagi tapasztalatokra épülő harci technikájuknak köszönhették, mely keretében a hajítódárdát, az íjat és a nyilat egyaránt alkalmaz-

ták, ez biztosította fölényüket a sumerek lassan mozgó, hosszú lándzsákkal és nehéz pajzsokkal felfegyverzett seregeivel szemben. Sarru-kínu erősen központosított államot hozott létre, melyet az általa épített fővárosból, Agadéból (Akkád) irányított, és alattvalóitól isteneknek kijáró tiszteletet követelt magának. Felkelések követték halálát, de unokája, Narám-Szín („Akkád istene") (Kr. e. 2254–2218) megújította a birodalom hatalmát, és harcokat vívott Dél-Arábiában és a Zagrosz-hegységben. Híres csatajeleneteket ábrázoló sztéléje az akkád szobrászat magas színvonalát bizonyítja. Narám-Szín halálával az akkád birodalom hanyatlani kezdett, és Kr. e. 2150 körül a -> *gutik* hegyi törzseinek támadásai alatt összeomlott.

Az akkádok legfontosabb istenei: Anu (az ég istene), Istár (a szerelem istennője), Éa (a bölcsesség istene) és Samas (napisten) voltak.

Akszúmi (Axumi) Birodalom – királyság a mai Észak-Etiópia területén a Kr. u. I. és VIII. század közötti időben. A hagyomány szerint az etiópiai királyságot I. Menelik, Salamon zsidó királynak és -> *Sába* királynőjének elsőszülött fia alapította a Kr. e. X. században. Az első királyság ezen a földön, melyről dokumentálható bizonyítékok vannak. Az Akszúmi Birodalmat a Kr. u. I. században délarábiai bevándorlók (főként kereskedők) alapították, akik Kr. e. 500 óta folyamatosan megtelepedtek Észak-Etiópiában. Az Akszúmi Birodalom ellenőrzése alá vonta a Vörös-tenger partvidékének legnagyobb részét, a Kr. u. 340-es és 370-es évek között megszállásuk alatt tartották az arábiai Jement. Kapcsolatokat építettek ki a mediterrán világgal is. Ezana király uralkodása alatt (Kr. u. V. század) a türoszi Frumentius keresztény hitre térítette az akszúmi királyokat és alattvalóikat. Az alexandriai pátriárka őt tette meg Etiópia első püspökének. Az egyiptomi kopt egyházzal szoros kötelékben álló etióp egyház a khalkédóni zsinatot (451) követően a monofizita kereszténységet fogadta el. Az V–VI. században az akszúmi uralkodók aktívan pártfogolták a térítő tevékenységet, és a VI. század közepén Kaleb király ismét elfoglalta

Jement, hogy segítséget nyújtson az ottani üldözött keresztényeknek. Ugyanebben a században a zsidó befolyás is elérte az Akszúmi Birodalmat, és a mai falasák etióp ősei izraelita hitre tértek át. Az iszlám VII. századi felemelkedésével az Akszúmi Birodalom hanyatlani kezdett, nem utolsósorban azért, mert az ország szárazföldi összeköttetése Bizánccal megnehezedett, és a vörös-tengeri kereskedelmi utak ellenőrzése kicsúszott a királyság kezéből. Az Akszúmi Birodalom központja a belföld, az Etióp-fennsík (Amhara és Shoa területe) felé tolódott el, és az ország egyre inkább elzárkózott a külvilágtól. Az Akszúmi Birodalom hamarosan elvesztette belső kohézióját, és Etiópia egymással versengő kis politikai egységekre hullott szét.

alánok – ókori iráni nép, akik a délkelet-oroszországi pusztákon éltek nomád pásztorokként a Krisztus születését követő két évszázadban. A -> *gótok* Ukrajna területére nyomulása után az alánok a Volga és a Don között laktak. Gyakran megpróbáltak átkelni a Kaukázuson, de a római császárok Nerótól Vespasianusig megerődítették velük szemben a hegység nyugati bejáratait, és Arrianosz, Cappadocia tartomány helytartója is visszaverte egy támadásukat.

A IV. században a -> *hunok* nyugat felé hajtották nagy részüket, kik 406-ban átkeltek Galliába, majd 409-ben elérték az Ibériai-félszigetet, ahol a -> *vandálok* magukba olvasztották őket.

Kisebb csoportjaik azonban a Kaukázustól a Kárpátokig terjedő területen tovább éltek a késő középkorig, és a magyarok őseire is nagy hatást gyakoroltak (a magyar nyelv iráni jövevényszavai tőlük származnak). A magyarok varsánynak, a szlávok jászoknak nevezték őket. A magyar Alföldre a XIII. vagy XIV. században beköltöző -> *jászok* ebben az időben még iráni nyelven beszéltek.

Albania – ókori ország (a mai Shirván) a Kaukázus és a Kaszpi-tenger között; -> *Arméniá*tól a Kürosz (a mai Kur) folyó választotta el.

Semmi köze sincs a Balkánon elhelyezkedő mai Albániához.

Bár földje termékeny volt, pásztor-

kodással, vadászattal és halászattal foglalkozó durva és harcias nép lakta, mely cserekereskedelmet folytatott. A tizenkét helyi törzsfőnök hatalmát egy közös király fogta össze, a lakosság 26 különböző nyelvjárást beszélt, legfontosabb istenüket, a Hold-istennőt orgiasztikus szertartásokkal ünnepelték. Pompeius Kr. e. 65-ben az országot egy időre a Római Birodalomhoz csatolta.

alemannok – az Elba középső és alsó folyásánál élő germánok törzsszövetsége. A Kr. u. III. század elejétől több ízben betörtek a Római Birodalom területére. Az V. században a mai Baden és Elzász vidékén foglaltak el területeket. A –> *frankok* I. Klodvig vezetésével 496-ban legyőzték és a birodalomba sorolták őket.

amálekiták – a Kánaántól délre fekvő területek és a Sínai-félsziget őslakói. Állandó háborút viseltek a zsidók ellen, míg Saul, a zsidó állam királya szét nem szórta őket.

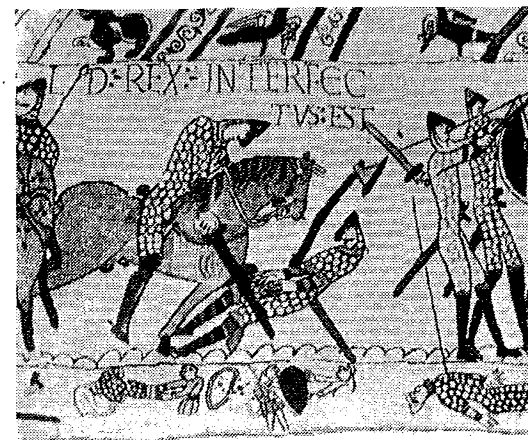
ambronok –> kimberek

ammoniták – a Bibliában a Holt-tengertől keletre élő nép. Fővárosuk Rabbat Ammon volt (a mai Amman, Jordánia fővárosa). Istenüket Milkomnak nevezték, kinek tiszteletére Salamon zsidó király oltárt állított. A nép a sémi nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszélt, virágkorát a Kr. e. XIII. és VIII. század között élte, majd beleolvadt az arabokba.

A Jordánnál folytatott ásatások királyságuk fejlettségét bizonyították. Ellenséges viszonyban voltak a zsidókkal, kikkel etnikai rokonságban álltak.

amoriták (amurrúk) – ókori nomád, szamártenyésztő nép Szíriában. Mezopotámiában is megtelepültek, ahol –> *Babilón*ban a Kr. e. XVIII. században dinasztiát alapítottak, melynek leghatalmasabb királya Hammurápi volt. Megszerezték a politikai hatalmat más városokban (Iszin, Larsza) is, és fokozatosan átvették a korábbi kultúrát és az akkád nyelv használatát. Joshua idejében amoriták éltek a Holt-tengertől keletre és nyugatra is. Később a zsidók leigázták, és magukba olvasztották ezt a csoportjukat.

angolszászok – germán törzsek összefoglaló neve, akik a Kr. u. V–VI. században betörtek a Brit-szigetekre. Beda Venerabilis történetíró szerzetes (673 k.–735), a középkori tudomány egyik legjelesebb alakja közülük az angolokat, a szászokat és a jütöket nevezte meg. A népvándorlás idején Anglia legnevesebb hódítói voltak, akikkel Artus (Arthur) király, a legendás brit vezér vette fel a harcot (Arthur-mondakör). A VI–VII. században alapított hét királyságuk (Kent, Essex, Wessex, Sussex, Kelet-Anglia, Mercia, Northumbria) a wessexi Egbert király alatt egyesült először 825–829 között. Az angolszászok királyságát a normannok és a dánok támadásai veszélyeztették. Nagy Alfréd wessexi király 886-ban visszafoglalta Londont, majd reformjaival előkészítette Anglia egyesítését, melyet utódai a X. században hajtottak végre. A VI. század végétől indult meg az angolszászok római katolikus hitre térítése. 664-ben a whitbyi zsinaton az angolszász püspökök a római egyház mellett foglaltak állást. Az angolszász államot a Hódító Vilmos normandiai herceg vezette normann támadás

Hódító Vilmos legyőzi Haroldot a hastingsi csatában. (Egy a XI. században készült falikárpiton.)

döntötte meg a hastingsi ütközetben (1066. október 14.). A csatában II. Harold angol király is elesett. Vilmos ezt követően megerősítette a maga és a normann bárók hatalmát az angolszászok felett.

arámiak – sémi nyelvet beszélő ókori ázsiai nép. A Kr. e. II. évezredben az arámiak elhagyták arábiai sivatagi lakóhelyeiket, és Szíriában, illetve Mezopotámiában telepedtek meg. Átvették a térség kereskedelmének irányítását, és a Kr. e. VII. század elejére nyelvük lett a „termékeny félhold" legfonto-

sabb közvetítő nyelve. A perzsák (→ *Perzsia)* később birodalmuk hivatalos nyelvévé is az arámit (arameust) tették. Amikor → *Babilónia* Kr. e. 586-ban legyőzte a zsidókat, azok a héber helyett az arámi (arameus) nyelvet kezdték beszélni, mindazonáltal a héber megmaradt vallásuk szent nyelvének. (Ezra, Jeremiás és Dániel könyveinek egyes részei az Ótestamentumban azonban arámi nyelven íródtak.) Nagy Sándor hódításai után a görög kiszorította a hivatalos használatból az arámi nyelvet, de a görög-római korban továbbra is széles körben használták. Jézus is ezen a nyelven beszélt. A római időszakban fejlődött ki a nyelv egyik legfontosabb dialektusa: a szíriai, melyet néhány ezer ember még ma is használ a Közel-Keleten. A → *nabateusok*, → *szamaritánusok* és palmyraiak (→ *Palmyra)* nyelve szintén az arámi változatai voltak. A babilóniaiak a korábban → *kassziták* által lakott területeken letelepülő arámiakat káldoknak (kaldeus) nevezték el. Ezek uralkodói dinasztiája alapította az Újbabilóni Birodalmat.

Arany Horda – mongol államalakulat, melyet 1251-ben Batu kán hozott létre Szarajban. Az Arany Horda országa a Kárpátoktól az Aral-tóig terjedt. A kiterjedt birodalmat azonban hamar törzsi viszályok dúlták fel, s a XIV. század közepétől erősen meggyengült. 1380-ban Dmitrij Donszkoj Kulikovónál megveri a tatár csapatokat. Néhány évtized múlva független kánságokra bomlik az Arany Horda állama (Krím, Asztrahany).

araukánok – indián törzsek Dél-Chilében, akiket *mapucho* néven is emlegettek. A spanyol konkvisztádorok 1535–38 között találkoztak először velük (Diego de Almagro). Alvezére, Valdivia 1541-ben alapította meg az araukánok területén Santiagót, az első chilei spanyol várost. A harcias araukánok nagyszerű vezéreikkel az élen szívósan védték a függetlenségüket. Lautaro és Colocolo vezetésével többször megverték a spanyolokat, akiktől eltanulták a lótartást, s kiváló lovas harcosokká lettek. Törzsi területeik függetlenségét többször, 1612-ben és 1655-ben is kénytelenek voltak a spanyolok elismerni. Maguk az araukánok

eredetileg vadászok, halászok és részben földművelők voltak. A XIX. században, 1859-ben volt az araukánok utolsó nagy fölkelése, majd a katonai expedíciók és a rendszeres áttelepítések révén visszaszorították őket. Számuk 1940-ben mintegy 187 ezerre tehető.

árják – indoeurópai nép, mely eredetileg a déli orosz sztyeppéken és Belső-Ázsiában élt. Innen nyomultak be Indiába a Kr. e. II. évezredben. Ők terjesztették el Indiában a lovat és a bronzkardot, majd feltehetően a vasat is. Kr. e. 1300 körül az Indus és mellékfolyóinak vidékén (Pandzsáb) telepedtek le, s innen haladtak lassan tovább a Gangesz völgye felé. Kr. e. 500 körül nagy városokat hoztak létre, igen fejlett kereskedelmet bonyolítottak le. Az árják nagy hatást gyakoroltak az indiai félsziget kultúrájára szent irodalmukkal, a védákkal. Ezek a szövegek máig a hindu vallás magvát alkotják. Az árja művészet és társadalmi rendszer a mai napig meghatározó erővel bír Indiában.

Arménia – ókori ország Kis-Ázsiában, a mai Törökország északkeleti, illetve Örményország és iráni Azerbajdzsán területén. A rómaiak különbséget tettek Nagy-Arménia (Armenia Maior), az Eufrátesztől keletre fekvő fennsík és Kis-Arménia (Armenia Minor), a tőle nyugatra elhelyezkedő kis királyság között.
Arménia a perzsa birodalom (→ *Perzsia)* egyik tartományát (szatrapiáját) alkotta. A szeleukida uralom (→ *Szeleukida Birodalom)* alatt körzeteit helyi kormányzók igazgatták, de III. Antiokhosz magnesiai veresége után (Kr. e. 189) a bennszülöttek függetlennek nyilvánították magukat, és egy helyi király, Artaxiász uralma alá hajtotta egész Nagy-Arméniát. Egyik utódjának, Nagy Tigranésznak birodalomépítő törekvései és a → *pontoszi* VI. Mithridatésszal kötött szövetsége szembeállította az országot Rómával, és az Lucullus és Pompeius római hadvezérek hadjáratait követően római védnökség alá került. Ennek a protektorátusnak a fenntartása Augustus és az őt követő császárok nyíltan bevallott céljai közé tartozott. Arménia hamarosan a két világhatalom, Róma és a parthus birodalom közti állandó civakodás tárgya lett,

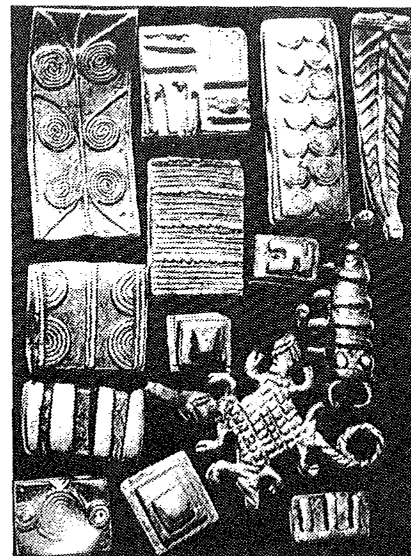
mindkettő igyekezett fennhatóságát kiterjeszteni rá. (A parthus birodalmat később e szerepben az -> *Újperzsa [Szasszanida] Birodalom* váltotta fel.) A parthus Arszakida család oldalágából származó arméniai fejedelmek, a Nero által Rómában megkoronázott Tiridatész utódai általában sikeresen egyensúlyoztak ebben a helyzetben, megtartották a parthusok szimpátiáját, miközben Róma-barátságot hangoztattak. Róma politikája csak rövid időre változott meg Nagy-Arméniával szemben, amikor Traianus ideiglenesen a Római Birodalomhoz csatolta az ország területét (római provincia 114–116).

Kis-Arménia sorsa eltérően alakult: a rómaiak -> *galatiai*, -> *kappadókiai*, -> *pontoszi*, -> *atropaténéi* szövetségeseiket ültették trónjára, és végül Vespasianus császár beolvasztotta Cappadocia római provinciába.

Nagy-Arménia volt az első királyság, mely államvallásává tette a kereszténységet a III. század végén (Megvilágosító) Szent Gergely pásztorkodásának hatására. Kr. u. 387-ben Perzsia és Konstantinápoly felosztotta egymás között az országot. A szasszanida uralkodók (-> *Újperzsa [Szasszanida] Birodalom)* ezt követő keresztényüldözései számos mártírt követeltek, és az örmény nemzeti érzést is felszították. Az arabok a területet 653-ban hódították meg.

Asanti – birodalom a mai Ghána központi területein. Lakói az asantik, az akanok közé tartozó néger nép, anyajogú leszármazási rendben éltek, és a XIII. század előtt vándoroltak be a mai Ghána erdőövezetének területére, kis államokat létrehozva a mai Kumasival szomszédos dombos vidéken. A XVII. század végére az államokat az oyoko törzs az Asanti Szövetségbe olvasztotta össze, melynek élén az oyoko törzsfőnök állt mint király, és fővárosát Kumasiban jelölte ki.

A szomszédos országok leigázása után az államszövetség konfliktusba került a parton lévő brit településekkel, bár 1817-ben és 1820-ban barátsági szerződést kötött velük. A soron következő angol–asanti összecsapások döntő pontjukat az államszövetség 1896-os vereségében és Asanti 1901-es Aranypart brit gyarmatba történt

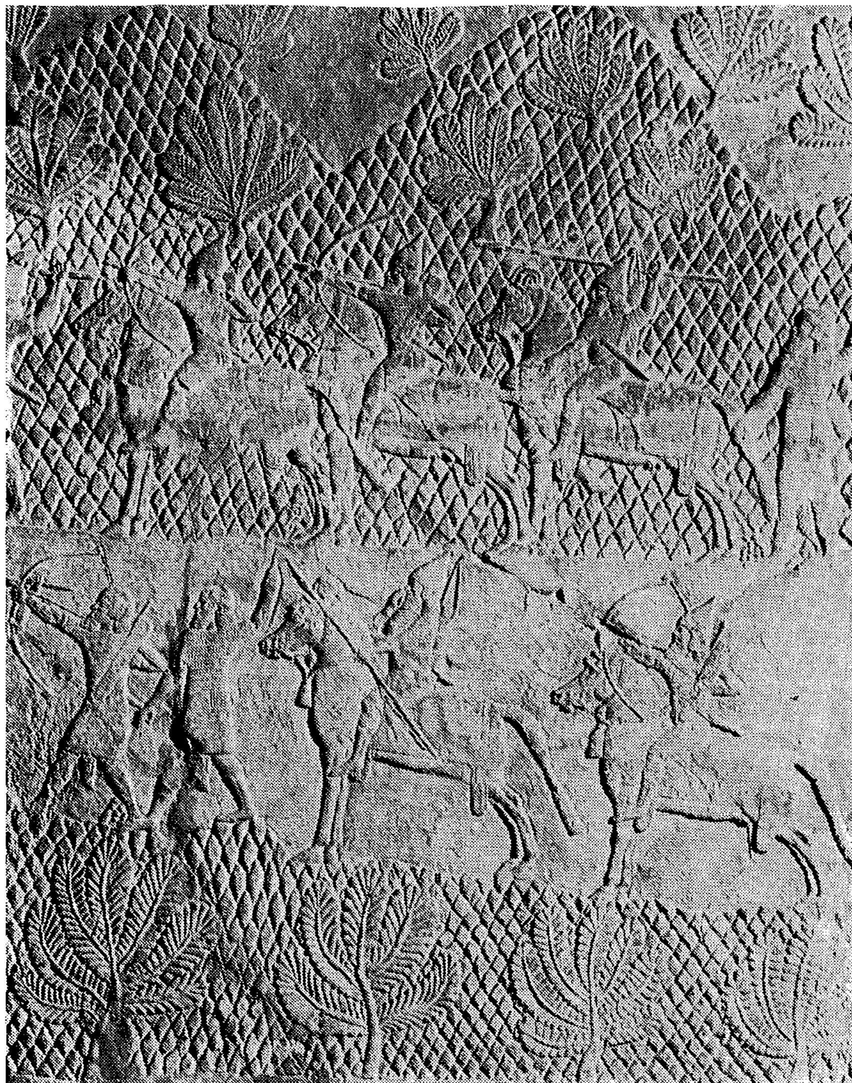
Aranypormérő súlyok a mai Ghána területéről

bekebelezésében érték el. Az angolok I. Prempeh királyt a Seychelle-szigetekre száműzték, és a nagy ellenállás dacára feloszlatták az államszövetséget.

Asanti híres volt aranyművességéről és az itt szőtt színes kente ruhájáról.

Asszíria – ókori keleti birodalom. Lakói, az asszírok a Kr. e. III. évezred közepén telepedtek meg a Tigris felső folyása és a Nagy Zab folyó között. A harcias nép a Tell-Halaf és Számarrá kultúrák népének, valamint a sémi bevándorlók összeolvadásából jött létre. Kulturálisan erősen dél-mezopotámiai befolyás alatt állt. Az ország és fővárosa Assur hadistenéről kapta nevét.

Asszíria történetét három nagy periódusra osztjuk. Az asszír óbirodalom Kr. e. 1800–1375 között állt fenn, és 1800 körül, a III. uri dinasztia bukását követően a -> *sumerek* lakta Észak-Mezopotámia területeit birtokolta. Az asszírok észak-északnyugati kereskedelmi kapcsolatait és hatalmát egy időre a -> *hettiták* támadása tette bizonytalanná, és Esnunna királya, Narám-Szín ezt kihasználva hatalma alá hajtotta őket. Ám Samsi-Adad asszír uralkodó (Kr. e. 1813–1781 v. 1749–1717) visszanyerte az ország trónját, és birodalma határait a hegyvidéktől Mezopotámia egyes részeiig, illetve -> *Mári* városáig terjesztette ki. Fia, Ismé-Dagan azonban vereséget szenvedett Rím-Színtől, Larsza város királyától, és később Hammurápi óbabilóni (-> *Babilónia)* uralkodó alattvalója lett. Ezután egészen Kr. e. 1450-ig homály fedi Asszíria történetét, ek-

Assur-bán-apli hadseregének asszír lovassága

kor → *Mitanni* vazallus államaként tűnik fel újból a történelemben. Asszíria függetlenségét hettita segítséggel nyerte vissza Mitannitól I. Eriba-Adad uralkodása alatt, aki megalapította az asszír középbirodalmat (Kr. e. 1375–1047). Utódai (a leghíresebb közülük az asszír nagyhatalmat megalapozó I. Assur-uballit [Kr. e. 1365–1330]) erőteljes hódító tevékenységbe fogtak. Hadviselésüket brutalitás jellemezte: a leigázott népeket tömegesen deportálták, hogy megtörjék erejüket és nemzeti öntudatukat.

Ugyanebben az időben hatalmas építkezések folytak Asszíria két legfontosabb városában, Assurban és Ninivében. Az → *arámiak* támadásai és a hettita birodalom összeomlása következtében azonban az asszír hatalom ismét hanyatlani kezdett. Rövid fellendülést csupán I. Tukulti-apil-Ésarra (Kr. e. 1115–1077) uralma hozott, aki a szíriai királyokat adófizetésre kényszerítette, és hadjáratokat vezetett egészen a Fekete-tenger partjaiig. Utódai alatt azonban az arámiakkal folytatott harcok következtében Asszíria eredeti törzsterületére zsugorodott össze. Az asszírok a középbirodalom idején fejlesztették ki jellegzetes hadi szervezetüket és technikájukat. A seregben a központi helyet a harci szekeresek foglalták el, de a csatákban sisakkal, vérttel, pajzzsal felszerelt rohamcsapatok és gyalogosok is küzdöttek. A vas használatát az asszírok 1200 után vezették be hettita patkolókovácsok erőszakos betelepítésével. Kis-Ázsia vasércforrásai ebben a korban az ő kezükben voltak. Asszíria királyai ebben az időszakban már embertelenül kegyetlen büntető törvényeket hoztak (fülek átlyukasztása, fülek, alsó ajkak és ujjak levágása, kiherélés, arc leöntése forró szurokkal).

A földeket a korona, a templom és a nemesség birtokolta. A mezőgazdaság az ekék technikai tökéletesítésével magas fokot ért el, és a kertészet is virágzott.

Az asszír újbirodalmat (Kr. e. 934–609) II. Assur-dán alapította. Dédunokája, II. Assur-nászir-apli, a legkegyetlenebb asszír király (883–859) Tukulti-apil-Ésarra birodalmával azonos méretű országot hozott létre. A szomszédos népek ellenállását évenként visszatérő hadjáratokkal törte le, melyekben

a hadtörténelemben első ízben ő használt lovasságot. A legyőzötteket kegyetlen módszerekkel tartotta állandó félelemben (korbácsolás, karóba húzás, tömeges kivégzések). Székhelyét Kalahba tette, ahol monumentális palotát építtetett, és a lakosságot deportáltakkal töltötte fel. Utódai megerősítették hatalmukat Szíriában és Palesztinában. Megpróbálták ellenőrzésük alá vonni a Tigristől és Eufrátesztől a Földközi-tengerig vezető kereskedelmi utakat, miközben a -> *médek*kel és -> *Urartu*val harcoltak északon. Asszíriát világhatalommá III. Tukulti-apil-Ésarra tette (Kr. e. 745–727). Elfoglalta Észak-Szíriát, Damaszkuszt és Gázát, majd Púlu néven -> *Babilónia* királya lett (729). II. Sarru-kínu (722–705) megszüntette Izráel királyságot (721), leigázta az utolsó hettita államot, legyőzte Urartut, és megverte az egyiptomiakat Raphiánál (720). Fia, Szín-ahhé-eriba (704–681) 701-ben meghódolásra kényszerítette Júda zsidó államot. Asszíria fővárosává Ninivét építette ki kényszermunkások tömegeinek munkába hajtásával. A várost 25 m magas kettős fallal vette körül,

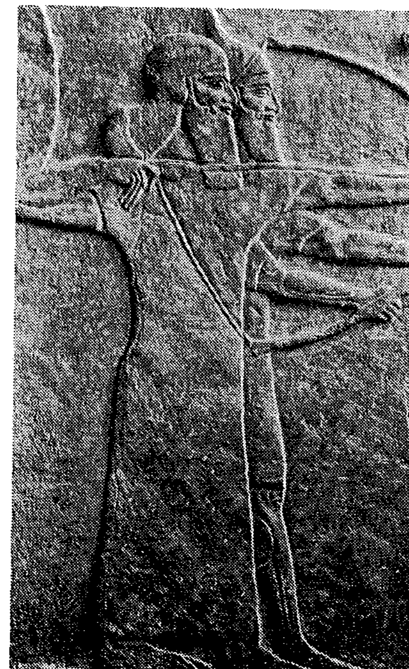

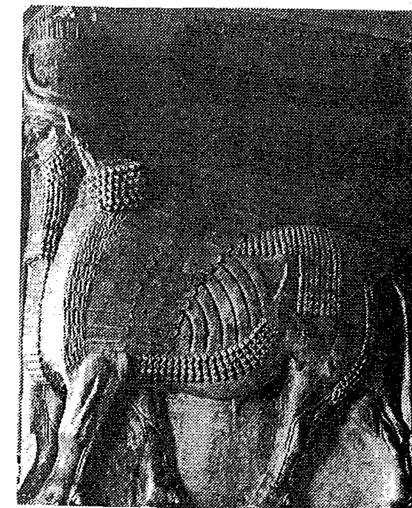
Assur-bán-apli portréja

és fényét tizenöt kapu és egy hosszú vízvezeték építésével emelte. Fia, Assur-ah-iddina visszaverte a -> *kimmerek* támadását, majd elfoglalta Egyiptomot és Núbia egy részét. Uralkodása alatt érte el Asszíria legnagyobb területi kiterjedését. A leghíreseb asszír király, Assur-bán-apli (668–626) lerombolta a felső-egyiptomi Thébát, és elpusztította -> *Elám* fővárosát, Szúszát. Nevét az a 22 000 agyagtáblából álló nagy könyvtár örökítette meg, melyet Ninivében

építtetett, és melynek gyűjtőköre a költői, szépirodalmi, történeti, filozófiai, orvosi és csillagászati munkáktól az üzleti feljegyzésekig terjedt. Assur-bán-apli uralkodása alatt azonban Asszíriában a fények mellett a hanyatlás árnyai is megjelentek. Az állandó hadakozás hatalmas anyagi és emberveszteségeket okozott az államnak, a virágzó mezőgazdaság

Asszír íjászok

Asszír szárnyas bika

tönkrement, és a vérengző birodalmat szomszédai gyűlölete vette körül. A szkíta (-> *szkíták*) támadások által is meggyöngített Asszíriát végül Babilónia és a médek összefogása döntötte romokba. Sorra foglalták és pusztították el a nagyvárosokat (614-ben Assurt, 612-ben Ninivét, 608-ban Harrant), a lakosságot kiirtották, és a termőföldeket pusztasággá változtatták. Az asszír művészet leghíresebb emlékei a sokszínű kőreliefek. Főleg a királyokat ábrázolják hadakozás és vadászat közben. Az állatalakokat, oroszlánokat és lova-

kat nagy élethűséggel adják vissza, az emberábrázolások viszonylag merevek és statikusak, de azokat is részletesen kidolgozták. A monumentális szobrászat emlékei közül figyelemre méltóak a kapuőrző, szakállas, emberfejű állatalakok.

Atropaténé (Media Atropatene) – ókori ország a mai Azerbajdzsán területén. Nagy Sándor → *Perzsia* elfoglalása után, Kr. e. 328-ban Atropatész perzsa tábornokot nevezte ki a terület helytartójává. Ő később független dinasztiát alapított itt. A Kr. e. II. században a parthus I. Mithridatész megszüntette a királyság önállóságát.

avarok – eredetükről két évszázada folyik vita, melyben ma a kutatás a kompromisszum felé hajlik. Egyik vélemény szerint a zsuan-zsuanoknak, Belső-Ázsia egykori rettegett urainak leszármazottai, akiknek uralmát Kr. u. 552–556 között döntötték meg a türkök, s elölük menekültek nyugati irányba a magukat avaroknak nevező töredéknépek. Más vélemény szerint az avarok a középázsiai → *ephtalita* hunokkal azonosak, akiknek uralmát 557 körül döntötték meg a türkök és a perzsák. Ma az a valószínű, hogy két népből tevődtek össze, akiket egyformán a türkök űztek el Ázsiából. Ezek az avarok (várkonyok) 557 végén érkeztek a Kaukázus északi előterébe, ahonnan felvették a kapcsolatot Bizánccal. 562 táján elérték az Al-Dunát, de a bizánciak nem engedték birodalmukba őket, ezért észak felé tartva, a → *langobárdok*kal szövetségben megszállták a Kárpát-medencét. Baján kagán vezetésével előbb a → *gepidák*at győzték le, majd addigi szövetségesüket, a langobárdokat kényszerítették tovább Itáliába. Később uralmuk alá hajtották a Visztula, az Elba és az Odera vidékének népeit is, de a frank (→ *frankok*) érdekeket is fenyegették. A VII. században létrejött a mintegy 200 évig fennálló és virágzó Avar Birodalom. Uralkodó rétege és népességének jelentős része avarokból állt, de más népek is laktak itt (szlávok, bolgárok stb.). A VII. század végén beköszöntött a „pax avarica" időszaka, melyet a VIII. század végének frank birodalma zárt le. 796 táján Nagy Károly csapatai, majd Krum bolgár kán hadai zúzták szét az avar államiságot, s a terület dunántúli része a Frank Császárság határgrófsága lett.

Avar fejedelem sírjában talált csat részlete, állatfejet ábrázol

Azték kerámiatál mintája

aztékok – a nahua nyelvcsoporthoz tartozó indián nép, akik a XII–XIII. században hatoltak be a Mexikói-fennsíkra. Tenochcáknak is nevezték őket. 1325-ben megalapították a Texcoco-tó szigetén Tenochtitlánt, fővárosukat. Először zsoldosként harcoltak a teponékák mellett, majd fokozatosan kiemelkedtek. 1376-ban választották meg első királyukat. A XV. században már az egész Mexikói-völgyben ők uralkodtak, s ekkortól nevezték őket aztékoknak. Az 1427–1440 között uralkodó Itzcóatl királyt tekintik az aztékok honalapítójának. A XV. század végén és a XVI. század elején Tenochtitlán már világvárosi méretű, mintegy 200 000 lakossal. Társadalmuk az öntözéses földművelésen alapult, melynek legfontosabb növényei a kukorica, a tök, a bors, a kakaó, a gyapot, a dohány és a kaktuszfélék voltak. Társadalmuk felosztásának alapja az apajogú nemzetség, a calpulli volt. A vallás szerepe igen jelentős volt mind a társadalmi rend, mind az állam fenntartá-

sában. Mintegy 15 000 embert áldoztak fel évente oltáraikon, akiket a hadifoglyok közül választottak ki. A leigázott, adófizetésre kötelezett népek állandóan lázadoztak, s az aztékok szinte szüntelenül megtorló hadjáratokat vezettek ellenük. 1486–1502 között érte el birodalmuk a legnagyobb kiterjedését és fénykorát. 1519–20-ban Hernán Cortés vezette spanyol csapatok döntötték meg II. Montezuma birodalmát.

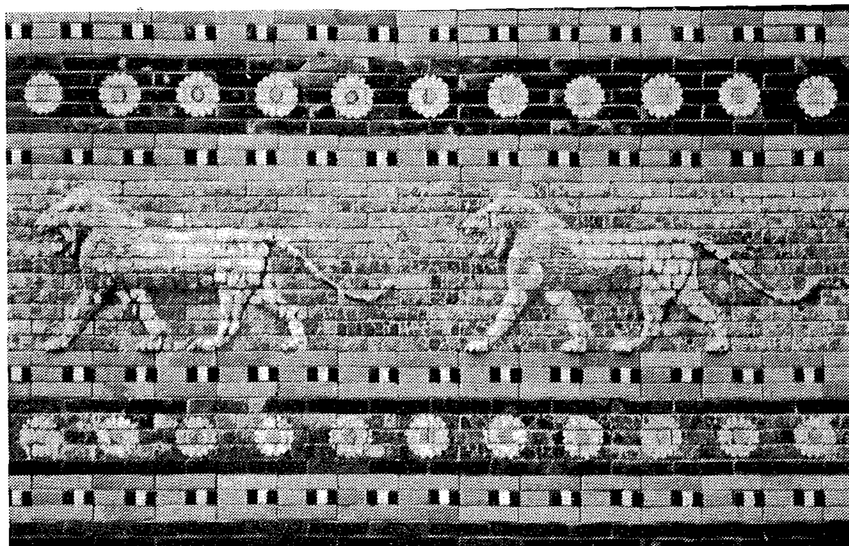
Magas színvonalú építőművészetük ma is bámulatba ejti a nézőt (templompiramisok); írásuk átmeneti írás volt a képírás és a hieroglif írás között.

Azték naptárkő, átmérője 3,65 m

B

Babilónia – ókori mezopotámiai birodalom, mely az Eufrátesz menti nagyváros, Babilón körül alakult ki. Első virágzását egy amorita *(→ amoriták)* származású uralkodócsalád, Hammurápi és utódai alatt érte el. Ezt a korszakot nevezzük az Óbabilóni Birodalom korának. Hammurápi (Kr. e. 1792–1750 körül) uralma alatt egyesítette a Tigris és az Eufrátesz közti térség legnagyobb részét, és → *Mári* és → *Elám* királyait is legyőzte. Alattvalói életét híres törvénykönyvével szabályozta, melyben a talio (fogat fogért, szemet szemért) jogi elve érvényesült. Képet kapunk belőle a büntetések korabeli módjairól (megkorbácsolás, megcsonkítás, tűzhalál, megfojtás, karóba húzás), fontos forrás továbbá Babilónia társadalmi szerkezetére nézve is (szabadok, félszabadok, adós és hadifogoly rabszolgák). Az Óbabilóni Birodalom igazgatásának és kulturális életének nyelve az akkád *(→ akkádok)* volt. A babilóniai irodalom alkotásai (Enuma elis: A világ teremtésének eposza, a Gilgames-eposz, himnuszok és imák) a világirodalom élvonalába tartoznak. A babilóniak az istenek közül leginkább Mardukot, Babilón város védőistenét, Istár szerelemistennőt és Samas napistent tisztelték.

Babilónia gazdagsága hamar felkeltette nomád és félnomád szomszédainak étvágyát *(→ hurriták, → kassziták)*. Már Hammurápi utódjának is vissza kellett vernie támadásaikat. Kr. e. 1595-ben Mursilis → *hettita* király rabolta ki és égette fel Babilónt, majd Babilónia területe a XVI. és a XII. század között a kassziták iráni törzsének ingatag uralma alá került. A kasszitákat az elámiak verték ki 1160-ban Babilónból, az ő

Oroszlánok a Felvonulási utat szegélyező falon

uralmuk alól Nabú-kudurri-uszur szabadította fel az országot, és megalapította a IV. babilóni dinasztiát, 1137-től egy időre visszaállította Babilónia nagyhatalmi státusát. A Kr. e. IX. századot követően Babilónia asszír fennhatóság alá került. Miután felkelést kísérelt meg Szín-ahhé-eriba asszír király ellen, az asszírok Kr. e. 689-ben kirabolták és elpusztították Babilón városát, de hamarosan újjáépült. Assur-bán-apli, az utolsó nagy asszír uralkodó halála után, Kr. e. 625-ben Nabú-apal-uszur (Nabopolassar) kikiáltotta Babilónia függetlenségét. Szövetséget kötött a médekkel és a perzsákkal, részt vett Ninive elfoglalásában (612), valamint az asszír birodalom megdöntésében. A káld nép élén ő alapította az ún. Újbabilóni Birodalmat. A fiatal ország hatalma csúcsát fia, II. Nabú-kudurri-uszur uralkodása idején érte el. Nabú-kudurri-uszur (a bibliai Nabukodonozor; Kr. e. 605–562) megnövelte Babilón városát, és

megépítette a Felvonulási utat, az Istár-kaput és a központi templomot, az Észagilát a kilencven méter magas lépcsős toronnyal, az Etemenankival (Bábel tornya) együtt. Még apja életében a karkemisi csatában (Kr. e. 605) legyőzte Egyiptomot, majd Kr. e. 587-ben elpusztította Jeruzsálemet, az ellenálló júdai zsidókat pedig fogságba hurcolta (ez az ún. babilóni fogság). A birodalom szilárdsága azonban átmenetinek bizonyult. A műkedvelő régész Nabú-naid király (Kr. e. 555–539) hatalmát meggyengítette konfliktusa a babilóni Marduk-papsággal. Az uralkodó Babilónból Tema oázisvárosba volt kénytelen visszavonulni. Babilónia régense Bél-sár-uszur (Baltazár) lett, Nagy Kürosz perzsa király pedig Kr. e. 539-ben meghódította az országot.

Baktria – ókori görög királyság Közép-Ázsiában. Fővárosa Baktra (ma Balkh) volt Észak-Afganisztánban. A görög hódítás előtt a terület a perzsa birodalomhoz *(→ Perzsia)* tartozott, és a szibériai és indiai fémek és áruk Perzsiába való közvetítéséből gazdagodott meg. Mikor Nagy Sándor megtámadta a perzsa birodalmat, a legyőzött III. Dareiosz nagykirály Baktriába menekült, melynek satrapája (helytartója), Bésszosz meggyilkolta a bukott uralkodót. A baktriaiak kemény ellenállást tanúsítottak Nagy Sándorral szemben, ám ő Kr. e. 328-ban meghódította őket. Baktria átvette a görög kultúrát, és félfüggetlen állammá fejlődött, bár elméletileg a → *Szeleukida Birodalom* része maradt. Kr. e. 256-ban I. Diodotosz lett a satrapa, aki nem sokkal később kivívta az ország teljes függetlenségét. Utódja, Euthüdémosz sikeresen ellenállt III. Antiokhosz szeleukida király törekvé-

Menandrosz baktriai király pénze

seinek, hogy Baktriát visszacsatolja a Szeleukida Birodalomhoz. Fia, Demetriosz az államot hatalmas királysággá növelte. Uralma alá hajtotta kínai Turkesztán egy részét, és mélyen behatolt Észak-Indiába, Patnát is elfoglalva. IV. Antiokhosz szeleukida uralkodó Kr. e. 167-ben meggyilkoltatta Demetrioszt, de annak tábornoka, Menandrosz fenntartotta Baktria hatalmi helyzetét. Nem sokkal később, Kr. e. 130 körül Baktria összeomlott a nomád → *szakák* támadásai alatt.

bastarnák – kalandozó törzs, mely az Al-Dunánál Kr. e. 200 körül jelent meg. V. Fülöp (Philipposz) és Perszeusz makedón (→ *Makedónia)* királyok észak-balkáni ellenségeik, VI. Mithridatész → *pontoszi* király és a rómaiak ellen használták fel haderejüket. Kr. e. 29–28-ban Marcus Crassus római hadvezér leverte őket, és ettől kezdve általában mint Róma alávetett szövetségeseit tartják őket számon. Probus császár százezer bastarnát költöztetett át a Dunán Thracia provinciába, Diocletianus pedig másokat Pannoniában telepített le. A bastarnák a germán népek közé tartoztak, közülük elsőként vándoroltak a Balti-tengertől a Fekete-tengerig. Az ókorban a Kárpátokat néha Bastarna-Alpoknak nevezték.

belgák – ókori népcsoport, mely Julius Caesar leírása szerint Galliában, a Szajnától és a Marne-tól északra fekvő földeken élt. Gallia legvadabb lakói voltak, és etnikailag nagyobbrészt a kelták, kisebbrészt a germánok közé tartoztak. Bizonyos törzseik Britanniában telepedtek le.

A galliai belgákat Caesar Kr. e. 57-ben igázta le, de még harminc évig sok gondot okoztak a rómaiaknak.

A régészeti bizonyítékok szerint a belgák déli csoportja Kr. e. 100 körül kelt át Britanniába (talpas hamvvedrek megjelenése). Caesar hódítása idején vagy valamivel később egy további részük is átköltözött a szigetre, ez utóbbiak uralkodói a Commius családjából származó királyok voltak.

A belgák az erdős vidékeket részesítették előnyben, és a római holmikat kedvelték, ami nem csökkentette ellenségességüket a rómaiakkal szemben, sőt a belga

területeken élők vezették szomszédaik ellenállását is a római hódítások korában.

Benin – fekete-afrikai királyság és fővárosa, mely a XIII. században jött létre, és a XIV–XVII. század között virágzott.

A királyságban az ún. oba (király) uralkodott (kinek tiszteletére emberáldozatot is bemutattak) kifinomult bürokrácia segítségével. A XV. század végétől Benin rabszolgát, elefántcsontot, borsot és ruhát adott el az európaiaknak. A XVI. század elején uralkodó oba követet küldött Lisszabonba, és a portugál király nemsokára misszionáriusokat küldött Beninbe. A benini királyság 1700 után hanyatlani kezdett, de a XIX. században újjáéledt az európaiakkal folytatott kereskedelem következtében, melynek árucikkei pálmatermékek voltak. Nagy-Britannia azonban egy feketék és európaiak közt kitört konfliktus után elfoglalta és felégette a fővárost.

Benin fémművessége, elefántcsont-faragványai és bronz portrészobrai (talán a XIII. századból) a fekete afrikai művészet egyik csúcsát jelentik.

Kürtöt fújó férfi bronzszobra a hajdani Benin területéről

besenyők – kipcsak-török nyelvű nomád nép. Nevének ugor jelentése: erdei emberek (de nincs kizárva az ótörök személynévi eredet sem). Első települési területük, melyről adatok vannak, a Dél-Urál környékén volt. Törzsszö-

vetségben éltek. Először egy VIII. századi tibeti nyelven írott ujgur követjelentésben tűnt fel a nevük. Törzsszövetségükön a IX. században rajtaütöttek a perzsa Számánidák által legyőzött úzok, ezért a besenyők továbbvándoroltak nyugatra. Előbb Levédiában, majd Etelközben támadták meg őseinket, mintegy kényszerítve őket a honfoglalásra a Kárpát-medencében. A 8–11 törzs szövetségéből álló besenyő nép keleten lakó része a kijevi fejedelemség szolgálatába kényszerült, míg a nyugati besenyők átmenetileg Moldva területén álltak meg, majd lassan felmorzsolódtak.
A XI. század közepén a nomád népek újabb hulláma érte el Kelet-Európát, és a besenyők egy része 1055 táján nagyobb számban Magyarországra is benyomult. A bizánci területre költözötteket 1091-ben Lebunionnál, a Marica torkolatában a kunok segítségével győzték le a bizánci csapatok. A legyőzötteket letelepítették.

Bithünia – ókori ország Kis-Ázsia északnyugati részén, a mai Törökország területén. Lakosai –> *trákok* voltak, akik bizonyos mértékű autonómiát kaptak, amikor Nagy Kürosz király lakóhelyüket a Perzsa Birodalomhoz (–> *Perzsia*) csatolta. Nagy Sándor halála után a bithüniaiak kihasználták a makedón hódító utódainak, a diadokhoszoknak egymás ellen viselt háborúit, hogy biztosítsák függetlenségüket a –> *Szeleukida Birodalom*mal szemben. Kr. e. 297-ben Zipoitész vezetésével helyi uralkodói dinasztia került Bithünia trónjára. Őt Kr. e. 280 körül I. Nikomédész követte, aki megalapította Nikomédia városát, mely a virágzó állam székhelye lett. Uralkodása idején és utódai (I. Prusziasz, II. Prusziasz, II. Nikomédész) alatt Bithünia elsősorban –> *Pergamon*nal és a szeleukidákkal vívott harcokat. Ugyanakkor más népekkel szövetségre törekedett, így a galatákkal is (–> *Galatia*), kiket a bithüniaiak hívtak be Ázsiába Kr. e. 278–277-ben. I. Prusziasz befogadta az ide menekült híres karthágói (–> *Karthágó*) hadvezért, Hannibált, bár később kiadatására kényszerült volna, ha ezt Hannibál öngyilkosságával meg nem előzi.
A királyok városokat építettek, támogatták a kereskedelmet, és érdeklődést mutattak a görög kultúra iránt. Bithünia IV. Nikomédész uralkodása alatt, a mithridatészi háborúk során (–> *Pontosz*) teljességgel római függőség alá került, és az említett uralkodó országát Kr. e. 75–74-ben végrendeleti úton a Római Birodalomra hagyta.

blemmisek (blemmyes) – ókori líbiai rablónép Egyiptom déli és délkeleti részében. Diocletianus római császár a III. század végén évi adót fizetett nekik, hogy a tartományt megkímélje betöréseiktől.

boiok – ókori gall törzs, amely Kr. e. 400 körül a Szent Bernát-hágón átkelt Itáliába, és megvetette lábát a Pó és az Appenninek között, onnan kiszorítva az –> *etruszkok*at és az –> *umberek*et. Legfontosabb városuk Bononia (a mai Bologna) volt. Vaskori civilizációjuk egyáltalán nem tekinthető alacsony fokúnak. Kr. e. 282-ben Róma legyőzte őket, és 45 évi fegyverszünetet írt alá velük. Kr. e. 225-ben Telamonnál a rómaiak újból lecsendesítették őket. A II. pun háborúban Hannibál mellett harcoltak, amiért Róma Kr. e. 191-ben megfosztotta területük felétől őket, egy részüket pedig lemészárolták. Katonai utak és kolóniák (Bononia, Parma, Mutina) tették tartóssá a győzelmet, és a boiok asszimilálódtak vagy eltűntek Itáliából.
Itálián kívül Galliában is laktak boiok, akik a helvéteket támogatták a bibractei csatában (Kr. e. 58). Caesar ekkor legyőzte őket, és ők aeduus területen telepedtek meg. A mai Csehország területén szintén éltek boiok, amíg a dák (–> *dákok*) Burebistas meg nem semmisítette őket Kr. e. 50 körül. A mai Csehország területét a későbbi korokban róluk nevezték el Bohémiának. Ottani jelenlétüket Sztrabón, a római kori görög földrajzi író a következőképp magyarázta: a boiok Galliából nagy számban Itáliába költöztek, onnan Kr. e. 191-ben kiűzték őket, és Bohémiában találtak menedéket. A Pannoniában élő boiok a római korban hamar asszimilálódtak.

Bornu – egykori muzulmán állam Északnyugat-Nigériában, a Csád-tótól délre és nyugatra. A XIV. században lett független ország. A XIV. és XVIII. század között

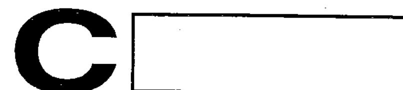
Bornu rabszolgákat, sáfránnyal színezett szöveteket és más árukat exportált Észak-Afrikába. Fénykorát Idris Alawma mai (uralkodói cím) alatt érte el (1570–1610), amikor a közép-szudáni térség vezető államává vált. Bornu a XVII. századtól hanyatlani kezdett. A XIX. század elején a fulani nép komolyan fenyegette, de Muhammad al-Hanemi (1814–1835) új dinasztiája vezetésével mégis fenn tudta tartani függetlenségét. 1850 után azonban Bornu ismét hanyatlani kezdett a gyenge uralkodók alatt, és 1893–1896 között Rabih, egy szudáni rabszolgakereskedő hadai foglalták el. 1898-ban a területet Anglia, Franciaország és Németország egymás között felosztotta.

Boszporuszi Királyság (kimmériai Boszporusz) – a mai Kercsi-szoros környékén kialakult ókori birodalom. (A Fekete-tengert az Azovi-tengerrel összekötő tengerszoros nem tévesztendő össze a Fekete-tengert a Márvány-tengerrel összekapcsoló, sokkal ismertebb Boszporusszal!).
Története kezdetét onnan számítjuk, amikor a Krím- és Taman-félszigeten elhelyezkedő görög gyarmatvárosok legerősebbike, Pantikapaion köré tömörültek, ahol előbb a görög Arkhaianaktida, majd Kr. e. 438-tól a trák *(-> trákok)* eredetű Szpartokida család került uralomra. A Szpartokidák kezdetben kerülték a királyi külsőségeket, és Boszporusz arkhónjainak neveztették magukat, ám ugyanakkor zsoldoshadsereget tartottak fenn, és birtokukba vették a krími földek legnagyobb részét. III. Szpartokosz uralkodásától (304–284) kezdve nyíltan is királyi címet viseltek. A búzatermesztést oly mértékig fejlesztették birtokaikon, hogy Görögország legnagyobb gabonaexportálói lettek. A Kr. e. V. században Athénnak gabona-elővásárlási joga volt náluk. A következő két évszázadban – bár továbbra is előnyben részesítették az athéni piacot – más égei-tengeri városokkal is szabadon kereskedtek. Gazdagságukat tanúsítják a pompásan berendezett sziklasírok Pantikapaion közelében. Boszporusz gazdasági élete Kr. e. 250 után hanyatlani kezdett; a Krím-félsziget elleni szkíta *(-> szkíták)* és szarmata *(-> szarmaták)* támadások megsokszorozódtak. A királyság végül VI. Mithridatésztől, -> *Pontosz* királyától volt kénytelen segítséget kérni, kinek tábornoka, Diophantosz két ütközetben visszaverte a szkítákat. Így mikor az utolsó boszporuszi királyt, V. Pairiszádészt a szkíta Szaumakosz vezette felkelés során meggyilkolták Kr. e. 108-ban vagy 107-ben, Boszporusz, valamint a Krím-félsziget és a Fekete-tenger északi partjának összes görög városa Pontosz fennhatósága alá került. Miután az utóbbi birodalmat a rómaiak legyőzték, Boszporusz több évszázadon keresztül Rómától függő terület volt, míg a Kr. u. III. században a -> *gótok* le nem rohanták.

Buganda – hajdani néger királyság a mai Uganda területén. 1500 körül a Délkelet-Szudánból bevándorló lwo nép meghódította a Délnyugat-Uganda területén elhelyezkedő cwezi államokat, és megalapította Buganda (a ganda nép állama), Bunyoro és Ankole királyságokat. A XVI. és XVII. században Bunyoro volt a térség vezető állama, és hatalma a mai Rwandáig és Tanzániáig terjedt. 1700-tól Buganda terjeszkedni kezdett (elsősorban Bunyoro rovására) és 1800-ra hatalmas területet birtokolt a Victoria-Nílustól a Kagera folyóig. Buganda erősen központosított állam volt a kabaka (királyi méltóság) uralma alatt, ki hatalmas hivatalnokapparátusra, erős hadseregre és helyi képviselőire támaszkodott.
Buganda lakói rabló hadjáratokat vezettek, marhát, elefántcsontot és szolgákat zsákmányoltak. Az 1840-es években az Indiai-óceán felől mohamedán kereskedők keresték fel az országot, tűzfegyvereket, ruhákat és üveggyöngyöket cseréltek bugandai elefántcsontra és szolgákra. 1869-től Bunyoro királya, Kabarega a khartúmi kereskedőktől szerzett puskák segítségével megingatta Buganda hegemóniáját Dél-Ugandában, ám az ország az 1880-as évek közepére visszaszerezte azt. Az európaiak közül elsőként John Hanning Speke angol utazó jutott el 1862-ben a Nílus forrásának keresése közben Buganda területére. Őt Sir Henry Morton Stanley követte 1875-ben, aki rábeszélte I. Mutesza kabakát (királyt), hogy birodalma területére keresztény missziο-

náriusokat engedjen (Mutesza tévesen azt gondolta, hogy fegyveres segítséget nyújthatnak neki egy Egyiptom felől várható támadás ellen). A keresztény hívők számának növekedésével párhuzamosan az 1880-as években a muzulmán vallásra áttértek száma is növekedett.
Az eltérő meggyőződésű csoportok küzdelme gyakori trónviszályokhoz vezetett, amelyek meggyengítették a kabaka hatalmát, és módot adtak az európai országoknak a Buganda ügyeibe való beavatkozásra. 1890-ben brit csapatok érkeztek Dél-Uganda területére, és 1894-ben Anglia védnöksége alá vette egész Uganda területét.

burgundok – germán nép, mely a Kr. u. I. században jelent meg a baltikumi Burgundarholm-szigeten (ma Bornholm). Az I. és II. században az Alsó-Visztulától nyugatra éltek, s a III. század közepén jelentek meg a Felső- és a Közép-Majna vidékén. Gundahar (Gunther) vezetésével 400 körül a Rajna–Majna középső folyásánál telepedtek meg, s megalapították fővárosukat, Wormsot.
Ezt a római hadvezér Aëtius által odahívott -> *hunok* pusztították el 436-ban. A továbbvándorló burgundok 443-ban letelepedtek a Rhône és a Saône mentén, és megalapították a Burgund Királyságot. 534-ben a -> *frankok* győzték le őket és olvasztották be birodalmukba. A Frank Birodalom IX. századi felbomlása után független királyságot hoztak létre, mely 1032-ig állt fenn, ekkor II. Konrád német-római császár szerezte meg.

carpok – ókori néptörzs a Dunadelta és Olbia görög gyarmatváros közti területen. A Kr. u. III. század eleje óta betöréseikkel nyugtalanították Dacia és Moesia római tartományok lakosságát. Miután Alsó-Moesia helytartója megtagadta a tőle követelt évdíj fizetését a carpoknak, 245-ben római területre hatoltak, de Philippus császár kiverte őket onnan. Később Kniva vezérlete alatt a -> *gótok*kal szövetkeztek, s elárasztották Moesiát. Maga a római császár, Gaius Decius is elesett a fenti népekkel folytatott harcban, és utódja, Trebonianus Gallus kénytelen volt a követelt évdíjat nekik megfizetni. Ennek ellenére a betörések folytatódtak egészen addig, míg Aurelianus császár végül megsemmisítette erejüket, s Rómától függőségi viszonyba kerültek.
A carpok jelentős részét a későbbi császárok Pannoniába és Moesiába telepítették, a visszamaradottak a -> *hunok* szövetségesei lettek.

cheruskok – a középső Weser környékén élt ókori germán nép. Leginkább mint Róma ellenfelei váltak ismertté. Miután Augustus császár elfoglalta Germania nyugati részét, főnökük, Arminius állt Kr. u. 9-ben a germán felkelés élére, mely Publius Quintilius Varus három légiójának (18 000 emberének) pusztulásához vezetett a Teutoburgi-erdőben vívott csatában. A cheruskok sikeresen védték magukat Kr. u. 15–16-ban, Germanicus büntető hadjárata során is súlyos veszteségeket okozva a rómaiaknak. Kr. u. 17-ben meg-

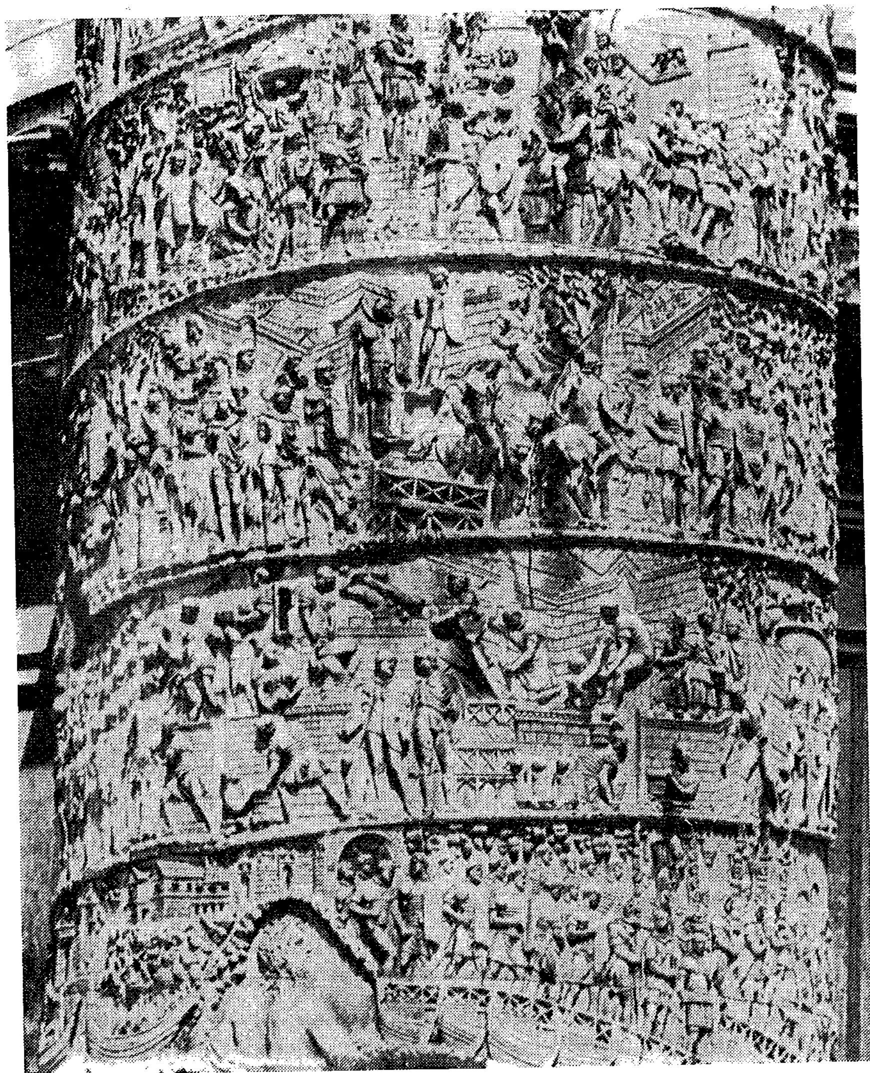
szabadították a → *markomannok*at a zsarnok Meroboduustól, de maguk is megakadályozták, hogy Arminius egyeduralmat gyakoroljon felettük. Belső harcaik és a chattusokkal való ellenségeskedés azonban fokozatosan meggyöngítette őket. Tacitus római történetíró kora után nem sokat lehet hallani róluk.

D

dákok – nagyjából a mai Erdély területén élő ókori nép. Eredetileg mezőgazdasággal foglalkoztak, de a kelta (→ *kelták*) hódítók hatása alatt magukba szívták a kelta kultúrát a Kr. e. IV. században, és nekiláttak a Kárpátok arany-, ezüst- és vasbányáinak kiaknázásához. Kr. e. 300-tól kereskedelmi kapcsolatba léptek a görögökkel, kik gyakran összekeverték őket a → *géták*kal, akik szintén a Duna mellett laktak. A Kr. e. II. századtól összeköttetésbe kerültek az illíriai görög városokkal és az itáliai kereskedőkkel is. Fő behozatali cikkük a bor volt. A külön élő dák törzseket Burebistas egyesítette Kr. e. 60 körül, és uralkodása alatt a dákok meghódoltatták a tőlük délre és nyugatra élő kelta és illír (→ *illírek*) népeket, sőt Macedonia római tartományt is fenyegették. Halála után a belső küzdelmek miatt Dacia hatalma meggyengült. Nem sokkal később a dákok ismét komoly veszélyt jelentettek a rómaiak számára, Julius Caesar hadjáratot tervezett ellenük közvetlen halála előtt, Octavianus pedig, hogy megakadályozza Antonius és a dákok szövetségkötését, házassági kapcsolatot igyekezett nyélbe ütni Cotiso dák király családjával.

A dákok katonai hatalma Decebal uralma alatt éledt újjá, aki Kr. u. 85-ben és 86-ban legyőzte Oppius Sabinus, illetve Cornelius Fuscus római hadvezéreket. Domitianus római császár – bár diadalt aratott a dákok felett – külpolitikai bonyodalmak miatt békekötésre kényszerült velük, és adót fizetett nekik, hogy lecsendesítse a harcias népet. Daciát végül Traianus császár kényszerítette térdre az I. és II. dák

Traianus császár oszlopa – a dákok elleni hadjárat eseményeit ábrázolja

háborúban (101–102, 105). Decebal központját, Sarmizegethusát elfoglalta és lerombolta, a dák király pedig önkezével vetett véget életének. Az utóbbi harcokat örökítik meg Traianus diadaloszlopának domborművei a római Forumon. Dacia római provincia lett, de a rómaiak 270-ben, Aurelianus császár uralkodása alatt kénytelenek voltak kiüríteni a területet a gótok támadásai következtében. A római uralom rövid időtartama (165 év) cáfolja többek között az ún. dákoromán elméletet, mely szerint a román nép a rómaiak és a dákok összeolvadásából jött volna létre.

Dárfúr – hajdani szultánság Nyugat-Szudánban; → *Kús* királyi családja alapított itt államot, majd 900 és 1200 között keresztény királyságok alakultak ezen a területen. Ezeket a → *Kanem*ből induló muzulmán betörések döntötték meg a XIII. század közepén. A Kanem-Bornu uralkodókat viszont egy XV. században alapított nagy fekete-afrikai királyság, Fúr fosztotta meg a trónjuktól a XVII. században. Fúrt az egyiptomiak 1874-ben elfoglalták, majd 1898-ban félfüggetlen szultánság lett angol–egyiptomi védnökség alatt. 1916-ban az angolok Dárfúrt beolvasztották Szudánba.

edómiták – az ókori Judeától délre fekvő vidék (Idumea) sémi lakói, akik a Kr. e. IV. században foglalták el ezt a területet, miután a -> *nabateusok* nyugat felé hajtották őket. Nem sokkal Kr. e. 129 után Hürkanosz János zsidó főpap elfoglalta Idumeát, és a zsidó vallás felvételére kényszerítette népét. Később a terület Nagy Heródes királyságának része lett, aki maga is edómita származású volt. Kr. e. 34-ben Costobar edómita nemes Kleopátra egyiptomi királynő támogatásával megpróbálta visszaszerezni az ország függetlenségét, ám e törekvés kudarcba fulladt, és Idumea ezentúl Judea római provincia részét alkotta.
A Bibliában az edómiták Ézsau leszármazottai.

Elám – ókori ázsiai ország a Perzsa-öböltől északra, a Tigris folyótól délre, a mai Nyugat-Irán területén. A civilizáció nagyon korán, talán már a Kr. e. IV. évezred végén kialakult ezen a vidéken, mely egy forró, termékeny síkságot és keleten egy dombos területet foglalt magába. Fővárosát Szúszának (Susa) nevezték, néha az országot is Susiana néven említették. A történeti időkben az elamitákat harcias népként ismerték, akik gyakran versengtek Babilónnal (-> *Babilónia)*. A nép nem tartozott se a -> *sumerek*, se a sémiek közé, nyelve nem hasonlít egyetlen más népéhez sem, bár egyes tudósok rokonságot feltételeznek az elámi és a modern dravida nyelvek egyike, a brahui között. (Az elámi nyelv bőséges ékírásos irodalomban maradt ránk agyagtáblákon és feliratos köveken.)
Az elamiták sokáig megőrizték függetlenségüket a gyakori támadások és ellentámadások ellenére. A Kr. e. II. évezred elején megtámadták Babilóniát, és Larszában uralkodói dinasztiát alapítottak. Nem sokkal később Uruk, Babilón és Iszin városoknak is urai lettek. A Kr. e. XVIII. században Hammurápi óbabilóni uralkodó állította meg terjeszkedésüket. Egy századdal később egy elamita király, Kutir-Nahhunte újjáélesztette a virágzó királyságot. Elám virágkora a Kr. e. XIII–XII. századra esett: irodalmi reneszánsz, illetve az építészet és a szobrászat nagyarányú fejlődése jellemzi ezt a korszakot.
Elám a legtöbb művészi inspirációt Mezopotámiától merítette, Szúszába olyan fontos emlékeket szállítottak át, mint Narám-Szín sztéléje (-> *akkádok)* vagy Hammurápi törvénykönyve. Elám vallási központja az 1952-ben kiásott Csoghá-Zánbíl volt, ahol egy nagy zikkuratot (toronytemplom) is feltártak.
A Kr. e. VII. században azonban a felemelkedő asszír hatalom (-> *Asszíria)* már komolyan fenyegette az országot. Fővárosát, Szúszát végül Assur-bán-apli asszír király foglalta el és rabolta ki, Elám pedig megszűnt államként létezni.

Az elámiak veresége (asszír relif)

A perzsa időkben Szúsza a perzsa nagykirályok egyik székhelye lett.

elümoszok -> siculusok

Épeirosz – hellenisztikus királyság Görögország északnyugati térségében. A területen tizennégy

dór és illír eredetű törzs lakott, melyek közül a khaonok a buthrotoni síkságot, a theszprotok az akheróni síkságot, a molosszoszok pedig a Dodona környékén elterülő síkságot birtokolták.
Dodona, Zeusz jóshelye korán sok zarándokot vonzott ide Észak- és Közép-Görögországból. Kr. e. 370–368 körül a molosszoszok erős államot hoztak létre Neoptolemosz vezetésével, melyhez egyes theszprot törzsek is csatlakoztak. Egész Épeiroszt végül Alexandrosz, molosszosz király, makedón II. Fülöp sógora egyesítette államszövetségben (szümmakhia). Alexandrosz szövetséget kötött Rómával, és meghódította Dél-Itália egy részét, de 330-ban meggyilkolták. Épeirosz fénykorát Pürrhosz királysága alatt élte. Meghódította Dél-Illíriát, Ambrakiát fővárosává fejlesztette, erődöket és színházakat építtetett. Tarentum dél-itáliai görög gyarmatváros oldalán 25 000 harcos és 20 harci elefánt élén beavatkozott a Róma elleni küzdelembe, Heracleánál (280) és Asculumnál (279; pürrhoszi győzelem) legyőzte a római hadsereget, ám később, Kr. e. 275-ben Beneventumnál vereséget szenvedett a rómaiaktól, és le kellett mondania további hódító terveiről.
Pürrhosz utódai Aitóliával -> *Makedóniá*val és az -> *illírek*kel háborúztak a molosszosz királyság bukásáig (Kr. e. 232). Ezután egy laza épeiroszi államszövetség jött létre, a szövetségi tanács üléseit felváltva a három fő törzsi terület fővárosaiban tartották. Épeirosz belekeveredett Róma és Makedónia háborúiba, és mikor a molosszoszok az utóbbinak nyújtottak segítséget, a rómaiak Kr. e. 167-ben kifosztották területüket, 150 000 embert pedig fogságba hajtottak közülük. Épeirosz ettől fogva megszűnt önálló államként létezni, területét Kr. e. 146-ban Macedonia provinciába olvasztották.

ephtaliták (fehér hunok) – ókori nép. Származásuk homályos, talán tibeti vagy török eredetűek voltak. A görögök ephtolitáknak, az indiaiak hunáknak nevezték őket. Nincs határozott bizonyíték, hogy a hunok rokonai lettek volna. Az ephtaliták elsősorban földműveléssel foglalkoztak, és magasan fejlett törvények szerint éltek. Először a kínaiak említik őket Kr. u. 125 körül, a leírások szerint ekkor Dzsungáriában laktak. A -> *szkíták*at kiszorítva 425 előtt elfoglalták Transoxaniát és Khurasant, majd 425-ben átkeltek a Jaxartes (Szir-darja) folyón, és megtámadták -> *Perzsiá*t. Bár Bahrám Gur megállította őket, 483 és 485 között adófizetésre kényszerítették az országot.
Sorozatos csaták (503–513) árán sikerült csak kiűzni Perzsia területéről, és defenzívába kényszeríteni a harcias népet. Véglegesen 557-ben szenvedtek vereséget I. Khoszroész szasszanida (-> *Új-perzsa [Szasszanida] Birodalom*) uralkodótól.
Az ephtaliták megtámadták Indiát is, és uralmukat sikerült a Gangesz folyóig kiterjeszteni. Időlegesen megdöntötték a -> *Gupta Birodalm*at, de 528-ban egy hindu koalíció kiűzte őket a szubkontinensről. Bár Perzsiára kevés hatást gyakoroltak, Indiában az ephtaliták megváltoztatták a kasztrendszert, és szétzúzták az uralkodó családok hierarchiáját. Az ephtaliták egy része Indiában maradt különálló csoportként.

Epíruszi Despotátus – Amikor 1204-ben a IV. keresztes hadjáratban harcoló seregek megalapították a konstantinápolyi -> *Latin Császárság*ot, a Bizánci Birodalom romjain Epíruszban (az ókori Épeirosz területén) független görög állam jött létre I. Mihály, az Angelosz család tagjának uralma alatt. Az Epíruszi Despotátus területe Durazzótól a Patraszi-öbölig terjedt. 1222-ben az epíruszi despota elfoglalta Thesszalonikét a latinoktól, és felvette a thesszalonikai despota címet. Egy ideig az Epíruszi Despotátus a -> *Nikaiai Császárság* vetélytársa volt a Bizánci Birodalom helyreállításáért folytatott küzdelemben. Mindazonáltal később félfüggő helyzetbe került Nikaiától (1246), és 1336–1349 között egyesült a helyreállított Bizánci Birodalommal. Ezután a szerbek és az albánok tartották ellenőrzésük alatt a területet. A XV. században az oszmán törökök felülkerekedése után az Epíruszi Despotátus eltűnt a történelem színpadáról, mindazonáltal fontos szerepet játszott a hellén kultúra megőrzésében Nyugat-Görögországban.

eraviszkuszok – ókori illír–kelta vegyülék nép, a Fejér megyei és Budapest környéki Duna-vidék őslakossága. Már a római uralom előtt önálló pénzverést (biai, tótfalusi, budalágymányosi pénzleletek) és magas fokú tárgyi kultúrát fejlesztettek ki, amit a tabáni és békásmegyeri régészeti ásatások bizonyítanak. A törzs központja és erődje a Gellért-hegyen volt. A római hódítók meghagyták az eraviszkuszok hagyományos szervezetét, akik a római uralom négyszáz éve alatt ellatinosodtak.

etruszkok – ókori nép Itáliában, mely a rómaiak előtt a legmagasabb rendű kultúrát alakította ki a félszigeten. Az etruszkok lakóterületének magvát a latinok Etruriának nevezték, és a Tiberis folyótól északnyugatra, a mai Toszkána és Umbria térségében helyezkedett el. Etruszkoknak a latinok nevezték a népet, a görögök türrhénoi néven említik őket. (Innen a későbbi Tirrén-tenger elnevezés.) Az a tény, hogy kultúrájuk és nyelvük alapvetően különbözött az itáliai félsziget többi korabeli népeiétől (villanovai kultúra hordozói, –> *umberek*, picenusok stb.), idegen eredetükre utal. Egyes tudósok ennek ellenére itáliai őslakosoknak tekintik őket, mások szerint északról költöztek későbbi hazájukba. Vannak, akik a Hérodotosz görög történetíró által fenntartott hagyományt fogadják el, mely szerint az etruszkok Kis-Ázsiából, –> *Lüdiá*ból vándoroltak Itáliába a Kr. e. XII. század folyamán. Mindenesetre határozottan elkülöníthető etruszk kultúra a Kr. e. VIII. században alakult ki, mely a Kr. e. VII. században gyorsan fejlődött, a VI. században elérte hatalma, gazdagsága csúcsát, és az V. és IV. században fokozatosan lehanyatlott.
Etruriában soha nem fejlődött ki központi kormányzat, a városállamok laza, 12 tagú államszövetséget alkottak, melyet inkább vallási, mint politikai szálak kapcsoltak egybe. A nemesség zárt kasztba tömörült, és az egyes városok élén királyok (lucumók) álltak. Az etruszkok legfontosabb központjai Clusium (ma Chiusi), Tarquinii (ma Tarquinia), Caere (ma Cervetri), Veii (ma Veio), Volterna, Vetulonia, Perusia (ma Perugia) és Volsinii (ma Bolsena) voltak. Politikai hegemóniájuk Kr. e. 500 körül

volt delelőn, amikor meghódoltatták az umbriai városokat, és elfoglalták Latium nagy részét. Ebben a periódusban Etruria tengeri nagyhatalom volt, és gyarmatokat alapított Korzikában, Szardíniában, Elba szigetén, a Baleári-szigeteken és a mai Spanyolország déli partjain. Az etruszkok gazdagsága és hatalma részben a vas megmunkálásában kifejlesztett szakértelmükön és az Etruriában bőségesen rendelkezésükre álló vaskészletek kiaknázásán alapult. A bronzművesség technikai szintjét jelentősen emelték, az etruszk aranyművesség pedig a legkiválóbbak közt foglalt helyet az antik világban. Művészetük legkiemelkedőbb példái az arezzói Khimaira és a capitoliumi farkas bronzszobrai. Az etruszk halottkultusz, melynek párhuzamát a kortárs egyiptomi szertartásokban találjuk meg, magas szintű temetői művészetet hozott létre. Az agyagszarkofágokat és hamvvedreket nagy szakértelemmel formálták meg. A szarkofágfedők szobordíszei gyakran kocsiban fekvő magányos alakokat vagy párokat ábrázolnak. Ezek a figurák azt a gyakran visszatérő archaikus mo-

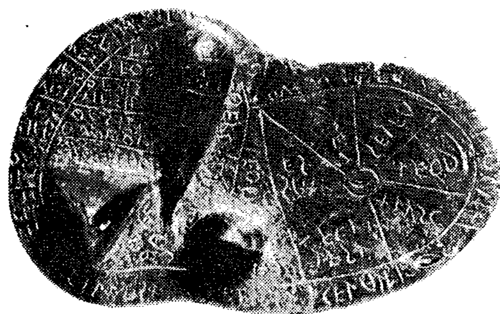

Kétélű bárddal felfegyverzett etruszk harcos

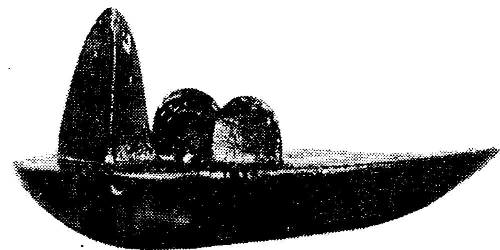
solyt viselik arcukon, mely a korai görög szobrászatra jellemző. A meglepően naturalisztikus etruszk szoborportrék talán a későbbi római arcképszobrászat előzményei. A föld alatti sírboltok freskói lakomákat, ünnepeket és

életképeket jelenítenek meg szigorúan kétdimenziós ábrázolásmódban. Az etruszkok kedvelték a zenét, a játékokat és a versenyeket, ők hozták be a szekér használatát Itáliába. A későbbi római gladiátorjátékok az etruszk temetéseken rendezett párviadalokból fejlődtek ki.

Az etruszkok széles körű kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki a kelettel, művészetük számos motívumát keletről kölcsönözték.

Birka májának bronzból készült modellje. Valószínűleg a jósláshoz használták

A Kr. e. VI. század végén barátsági szerződést kötöttek → *Karthágóval*, és Kr. e. 535-ben az aláliai csatában szövetségben vele legyőzték a phokaiai és massziliai görögöket. Az V. század végére azonban Etruria tengeri hatalma leáldozott.

Közben a rómaiak, kiknek kultúrájára az etruszkok nagy hatást gyakoroltak (a Római Tarquinius uralkodócsalád etruszk eredetű volt), egyre inkább erőre kaptak. A IV. század elején, miután a gallok támadása meggyöngítette Etruriát, a rómaiak megpróbáltak leszámolni az etruszkokkal. Veii eleste után (Kr. e. 396) a többi etruszk város is sorra meghódolt Róma előtt. Az utolsó független etruszk település, Volsinii bevételével zárult le Itália meghódításának folyamata.

Az etruszk nyelv sok bonyodalmat okoz a kutatóknak. Könnyen olvasható ma is (az ábécé görög eredetű, és a jelek hangértéke ismert), de néhány szó kivételével érthetetlen számunkra, és egyetlen ismert nyelvcsaládba se sorolható. A kevés ránk maradt etruszk felirat rövid, és teljes egészében a halottkultuszhoz kapcsolódik. Így

még a leginkább ismert etruszk vallás is hiányosan értelmezhető.

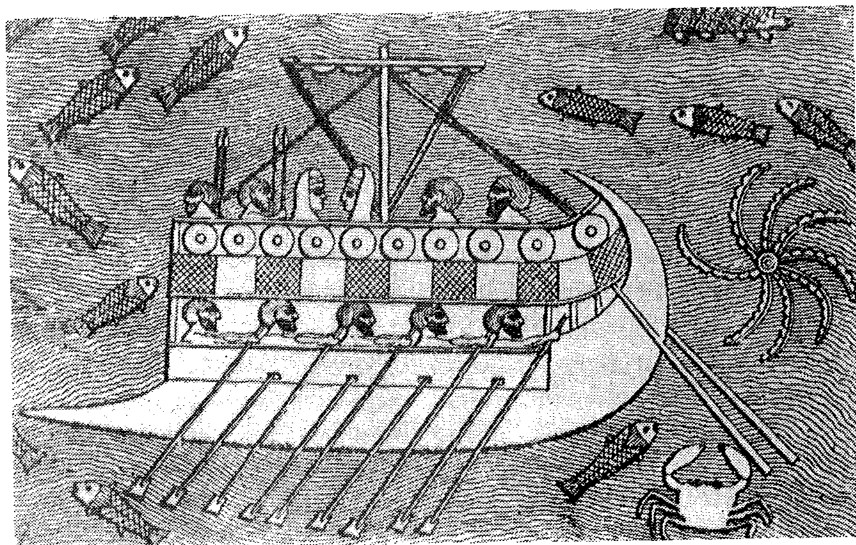
A rómaiak számos intézményt és szokást vettek át az etruszkoktól. A római állami élet működéséhez elengedhetetlen etruszk eredetű béljóslást (disciplina Etrusca) a római kor végéig etruszk haruspexek végezték. A római főtisztviselők hatalmi jelvényei: a bíborszegélyű tóga, az elefántcsont szék és a vesszőnyalábon áttűzött bárd mind az etruszk gyakorlatból származtak.

faliscusok – a Monte Cimino és a Tiberis folyó közti terület kora vaskori lakói az ókori Itáliában; Veii etruszk város északi szomszédai. Legfontosabb városuk Falerii Veteres volt, melyet a rómaiak Kr. e. 241-ben elfoglaltak és leromboltak, lakosait pedig három mérföldre nyugati irányban egy új helységbe, Falerii Noviba telepítették át. A faliscusok itt éltek a római korban, ám a középkor elején visszaköltöztek eredeti települési területükre.
Bár a faliscusok kulturálisan és politikájukban erősen etruszk befolyás alatt álltak, az eredeti telepesek az urnatemetkezéses népnek ugyanahhoz az ágához tartoztak, mint a –> *latinok* vagy az ún. villanovai kultúra hordozói. A latinnal közeli rokonságban álló indoeurópai nyelvet beszéltek. A faliscusok temetkezési emlékei ma a római Villa Giulia Múzeumban láthatók Falerii Veteres templomainak terrakotta épületelemeivel együtt. Az utóbbiak közé tartozott Juno Curitis istennő szentélye is, melyet Ovidius római költő örökített meg egyik költeményében, kinek felesége faliscus származású volt.

filiszteusok – ókori nép, mely Délnyugat-Palesztina földközi-tengeri partsávját és Kánaán déli részét lakta. A filiszteusok nem voltak sémiek, a Kr. e. XII. században érkeztek talán az Égei-tenger felől (esetleg Krétáról) a térségbe, nevük szerepel az Egyiptomot támadó –> *tengeri népek* között.
Főbb városaik, Gáza, Askelón, Asdod, Ekrón és Gat az Egyiptomból Szíriába vezető út mentén helyezkedtek el, és szövetséget alkottak. Erős szövetségük és a vaslelőhelyek ellenőrzése évszázadokra Izrael ellenfeleivé tette őket. (Különösen Sámson, Saul és Dávid küzdött sokat ellenük.) Ámosz próféta korában még függetlenek voltak, és a zsidók véglegesen soha nem tudták legyőzni őket. Később –> *Asszíria* fennhatósága alá kerültek, és rendszeres adót fizettek neki. Nevükből származik a filiszter szó, mely kulturálatlan, földhözragadt embert, nyárspolgárt jelöl.

föníciaiak – sémi nyelvet beszélő ókori nép, mely a Földközi-tenger keleti partvidékén, nagyjából a mai Libanon területén lakott. Azonos néphez tartoztak a kánaánitákkal. A Kr. e. IX. században azoknak a kánaánitáknak adták a görögök a föníciai nevet, akik a tengerparton éltek, és velük kereskedelmi kapcsolatban álltak. Lakóterületük határai nem világosak, és tágabb értelemben magába foglalta mindazokat a helyeket a Mediterráneum keleti partján, ahol a föníciaiak gyarmatokat alapítottak, szűkebb értelemben viszont a Fönícia megjelölés a terület szívére vonatkozott, ahol a nagy föníciai városok, nevezetesen Türosz és Szidón helyezkedtek el.
A történelem hajnalán a föníciaiak elődei keleti irányból költöztek arra a vékony partsávra, ahol később is éltek. A régészeti ásatások Büblosz föníciai város területén hozzávetőlegesen tisztázták a betelepülés időpontját, kimutatva, hogy már Kr. e. 2800 körül kereskedelmi szálak szövődtek Büblosz és Egyiptom között, és hogy ebben az időben már más fontos központok is léteztek Jeruzsálemben, Jerikóban, Ajban és Megiddóban. A II. évezredben a zsidók beköltözése még nyugatabbra szorította a föníciaiakat a Földközi-tenger mellékén. Kr. e. 1250 körül már mint a mediterrán világ hajósai és kereskedői voltak széles körben ismertek, kezükben tartva azokat a kereskedelmi összeköttetéseket, melyeket korábban az égeiek használtak ki. A föníciaiak városállamokba szerveződtek, melyek közül a legjelentősebbek Türosz, Szidón, Tripolisz, Aradosz és Büblosz voltak. Ezek voltak az anyavárosok, ám a föníciaiak bebarangolták az egész Földközi-tenger partvidékét, és mindenütt támaszpontokat és gyarmatokat alapítottak, melyek később független államokká váltak. Ezek közül a legna-

Föníciai hajó

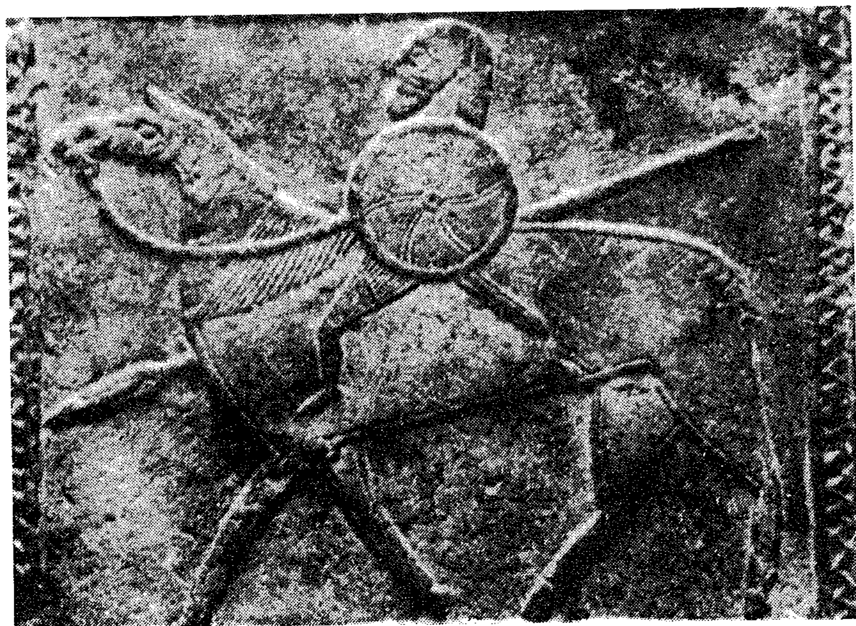
gyobb hírre Utica és -> *Karthágó* tett szert az észak-afrikai partokon.
A föníciaiak kultúrája hasonló volt a többi sémi népéhez. Termékenységisteneket és -istennőket tisztelték, akiket összefoglalóan Baalnak, illetve Baalatnak neveztek, és gyakran az elsőszülötteket (állatokat és embereket) áldozták nekik. Astartét, a szerelem istennőjét a legfontosabb istenek közé sorolták. A föníciaiak egy ideig az egyiptomiak váltakozó erősségű befolyása és ellenőrzése alatt álltak, de az egyiptomi hatalom meggyengülésével a Kr. e. XII. században a föníciai tengerészek a Földközi-tenger vizeinek urai lettek. Áruikkal eljutottak az akkor ismert világ határáig: az Ibériai-félszigettől a Dardanellákig kínálgatva portékáikat. Egyes szerzők szerint Cornwall partjait is elérték, hogy ónt szerezzenek be. Egészen bizonyos, hogy egyiptomi szolgálatban lehajóztak egészen Nyugat-Afrikáig, és Kr. e. 595 táján

– ha hihetünk Hérodotosznak – meg is kerülték Afrikát, sőt kikötöttek az indonéziai szigetvilágban. Nagy mennyiségben sokféle árut szállítottak. Királyaik kizárólagosan rendelkeztek a Libanon-hegység hatalmas cédrusaival, iparosaik kiváló fémcikkeket készítettek. A bíborkagylóból nyert festékkel színezett türoszi bíborszövet és finom elefántcsont-faragványaik nagy népszerűségnek örvendtek. Szakképzett építőmestereik munkáját az egyiptomiak is gyakran igénybe vették; Hiram, türoszi király emberei nyújtottak segítséget Salamonnak a jeruzsálemi nagytemplom építésében. Föníciaiak találták fel az üveget, és Büblosz városa oly nagy jelentőségre tett szert az egyiptomi papirusszal való kereskedelemben, hogy neve a papirusztekercs szinonimája lett: a biblia, bibliotéka (könyvtár) szavak innen veszik eredetüket. A föníciaiak legnagyobb ajándéka a nyugati kultúrának azonban a 22 mássalhangzójelből álló hangjelölő ábécé kifejlesztése volt, melyet később a görögök átvettek tőlük. Ez az írásrendszer óriási haladást jelentett a nehézkesebb hieroglif- és ékíráshoz képest.
A nagy föníciai városok annyira védettek voltak, hogy az asszír királyok (-> *Asszíria)* legtöbb támadását is sikerrel tudták visszaverni. A Kr. e. VI. században mindazonáltal behódoltak a viszonylag türelmes perzsa birodalomnak (-> *Perzsia)*, amelynek keretében megőrizték önkormányzatukat, de mindinkább perzsa minták szerint kezdtek élni. A föníciai hajósok, építészek és mesteremberek perzsa szolgálatban is megtartották régi hírnevüket. A görög tengeri hatalom kibontakozásával párhuzamosan a föníciaiak jelentősége fokozatosan elhalványult. A Kr. e. IV. században azonban még komoly ellenállást tudtak tanúsítani Nagy Sándorral szemben, aki Kr. e. 333–332-ben csak hét hónapos ostrom után tudta bevenni Türosz városát.

frankok – népnevük jelentése: merész, féktelen. Különféle nyugati germán törzsek (száliak, ripuáriak stb.) szövetségéből alakult germán nép, amely a Kr. u. III. században a Rajna jobb partján élt. A IV. században egyre mélyebben benyomultak Galliába, ahol egybeolvadtak a helyben élő ro-

manizált lakossággal. A Nyugat-római Birodalom bukása után uralmuk alá vonták a mai Franciaország és Németország nyugati területeit, s létrehozták a Frank Birodalmat. A belső harcok folyamán a Meroving-családból származó I. Klodvig, a száli frankok királya lett az egyeduralkodó, aki 498-ban ariánus hitről katolikus hitre tért, s így megszerezte a római egyház támogatását is. Haláláig (511) birodalmának határait a Pireneusokig terjesztette ki. 561-ben, I. Chlotar halála után fiai felosztották a birodalmat egymás között, majd néhány évvel később, I. Charibert halála után ismételt osztozkodással alakult ki Neustria, Austrasia és Burgundia. 613-ban II. Chlotar egyesítette az országot, miután megölte Brunhildát, Austrasia és Burgundia királynőjét.

Frank harcos

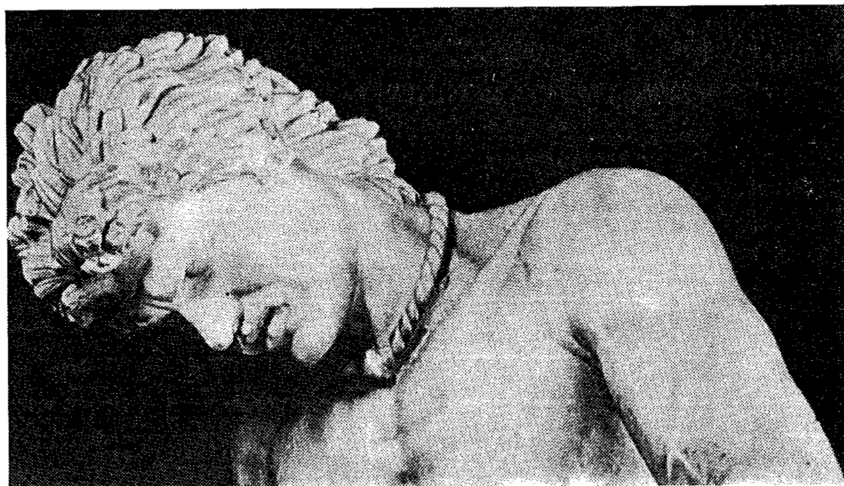
I. Dagobert király halála (639) után megint szétesett a birodalom, és a királyok helyett egyre inkább udvarnagyaik (majordomusok) uralkodtak. 687-ben II. (Középső vagy Heristali) Pippin, Austrasia udvarnagya Tertry mellett megverte III. Theuderich Meroving-uralkodót, és az egész birodalom majordomusa lett. Törvénytelen fia, Martell Károly 732-ben Poitiers mellett legyőzte az előrenyomuló arabokat, az ő fia, Kis Pippin pedig 751-ben megfosztotta trónjától az utolsó Meroving-királyt. Új uralkodói dinasztiát (Karoling) alapított, melynek legjelentősebb tagja Nagy Károly (800-tól császár) lett. Nagy Károly világbirodalmának romjaiból alakult ki később a mai Franciaország, Olaszország és Németország.

frízek – Eredetileg a Fríz-szigeteken élő germán nép, mely a németalföldi és a nyugati német területeket elfoglalva kiszorította onnan a keltákat. Később a Britanniába tartó angolok és –> *jütök* vonultak át a frízek területein. Heristali Pippin majordomussága idején, 689-ben a –> *frankok* győzelmet arattak felettük, Nyugat-Fríziát a Frank Királysághoz csatolták, és keresztény hitre térítésükre Utrechtben püspökséget alapítottak.

G

Galatia – ókori kis-ázsiai ország. Nevét lakói, a kelta galaták után nyerte, akik Kr. e. 278-ban átkeltek a mai Boszporuszon, majd végigdúlták és fosztogatták Kis-Ázsiát. Végül I. Attalosz –> *Pergamon* uralkodója fékezte meg őket Kr. e. 230-ban, és a Szangariosz folyótól a Halüsz (ma Kizil) folyóig terjedő területet jelölte ki lakóhelyükül. Itt továbbra is zaklatták szomszédaikat, ezért a magnesiai csata (Kr. e. 190) után a rómaiak Manlius Vulsót küldték leigázásukra, később pedig Pergamon sakkban tartására használták fel őket. Róma –> *Pontosz* elleni háborújában hűségesek maradtak Rómához.

Haldokló gallus szobra

A galaták lakóterületüket kelta törzsi alapon osztották be, a három törzs: a tolistobogiusok, tectosagusok és a trocmusok külön-külön éltek fővárosaik, Pessinus, Ancyra (a mai Ankara) és Tavium körüli területeken, és egyenként további négy részre tagolódtak. Ennek megfelelően ún. tetrarchák vezették őket. A három törzs közös tanácsa egy Drynemetum nevű hely mellett ülésezett és döntött gyilkossági ügyekben.
Galatia Kr. e. 25-ben lett római provincia. A galaták az egész császárkoron keresztül megtartották kelta jellegüket, és Szent Jeromos korában (IV–V. század fordulója) még kelta nyelven beszéltek.

gepidák – a germán népek egyik csoportja, mely a gótokkal közös vagy hasonló nyelvet beszélt. Népnevük jelentése: bőkezű, gazdag, adakozó. Skandináviában éltek, majd innen húzódtak délre a Visztula (Wisla) mellé. Kr. u. 260 körül Dacia ellen indítottak támadásokat, majd 269 táján Fastida királyuk vezetésével a Kárpát-medence északkeleti szögletében telepedtek le. 380 körül egyes elemeik a Körösig és a Marosig nyomultak délre. A –> *hunok* megjelenésekor behódoltak, s népük Attila seregének egyik legerősebb hadoszlopa volt. A hun fejedelem halála után Ardarik (Ardarich) gepida király vezette az Attila-fiak elleni harcot, és a Nerdao folyónál le is győzték őket (455). Ezután a gepidák uralták a Kárpát-medence keleti felét. 539-ben a –> *frankok*kal szövetségben a Keletrómai Birodalom ellen indítottak támadást, és elfoglalták a Duna–Száva vidékét.
Bizánc nem nézte tétlenül a Gepida Birodalom előnyomulását, és a –> *langobárdok*at, valamint a –> *herulok*at uszította ellenük. 551-ben a gepidák vereséget is szenvedtek. Hatalmukat a langobárdokkal szövetségben az –> *avarok* törték meg véglegesen (567), és a gepida népesség teljesen beolvadt közéjük.

géták – a dákokkal rokon trák törzs, mely a Kr. e. V. században a Balkán-hegység és az Al-Duna, a IV. században a Dnyeper folyó és Dobrudzsa között helyez-

kedett el. Több hadjáratot vívtak a rómaiak ellen, majd Kr. u. 106-ban Traianus római császár leverte, és Daciához csatolta őket.

Ghána – ősi birodalom Nyugat-Afrikában, abban a szavannarégióban, melyet ma Kelet-Szenegál, Délnyugat-Mali és Dél-Mauritánia államok foglalnak el. (Nem azonos a hasonló nevű mai országgal!)
A birodalmat a VI. század körül szoninke törzsek alapították ellenőrzésük alá vonva a Szaharán keresztül vezető karavánutakat. Fővárosuk Kumbi Szalé volt (ma Délkelet-Mauritániában). Az országot az arany- és sókereskedelem meg a vámszedés virágoztatta fel. A belső megosztottság és az Almoravidák támadása (1076) siettette Ghána hanyatlását, mely a XIII. századra részeire hullott szét.

gótok – a germán népek közé tartozó népcsoport, mely időszámításunk kezdete környékén a Visztula torkolatánál élt. A III. században már a Fekete-tenger mellékén találjuk őket. Többször támadták meg a Római Birodalom területeit. 251-ben az abrittoszi csatában maga Decius császár is odaveszett. 270-ben II. Claudius császár Naissusnál (Niš) győzte le őket, 274-ben Róma átengedte nekik Daciát.
341-től Wulfila püspök keresztény (ariánus) hitre téríti a gótokat, akik 375-ben a → *hunok* támadása következtében két részre szakadtak: a → *nyugati gótok*ra (*vizigótok*ra), akik Illíriában telepedtek le, és a → *keleti gótok*ra (*osztrogótok*ra), akik a hunok vazallusai lettek.

Gupta Birodalom – ókori indiai birodalom a Gupta-dinasztia uralma alatt Kr. u. 320 és 550 között, mely hatalmának csúcsán a szubkontinens nagy részét egyesítette. Az ókori indiai kultúra ebben az időszakban volt delelőjén. Gupta-festmények díszítik Ajanta barlangjait, az ebből a korból való szobrok emelik Ellora templomának fényét, ekkor virágzott a védikus filozófia és a matematika tanulmányozása Indiában. A dinasztiát I. Csandragupta (320–333) alapította, aki megszerezte → *Magadha* királyságát, és birtokait kiterjesztette Bihar és Bengál nagy részére. Fia, Szamudragupta

(330–380) majdnem egész Észak-Indiát és Dekkánt elfoglalta. A harmadik és a legnagyobb a Gupta-uralkodók között II. Csandragupta (380–414) volt, aki felvirágoztatta az országot, követeket küldött számos külföldi udvarba, többek között Rómába is, és egységes törvénykönyvet állított össze egész India számára. Ebben az időszakban emelték a híres vaspillért Új Delhi mellett, és Kálidásza ekkor írta drámáit. II. Csandragupta utódai közül Szkandagupta (455–467) még visszaverte a fehér hunok támadását, de halála után azok lerohanták egész Észak-Indiát (→ *ephtaliták*). Az uralkodócsalád Bengálban még 550-ig tartotta magát.

gutik (qutúk) – ókori nomád nép, mely az → *akkádok* hatalmának lehanyatlását követően elhagyta iráni lakhelyét, és Kr. e. 2230–2050 között uralma alatt tartotta Mezopotámiát. Törzseik laza szövetsége élén 3–6 évre megválasztott katonai vezetők (királyok) álltak, kiknek tisztsége nem volt örökletes. A gutikat Utu-hegal, Uruk királya űzte ki, és a térségben kezdetét vette a sumer (→ *sumerek*) hatalom rövid reneszánsza.

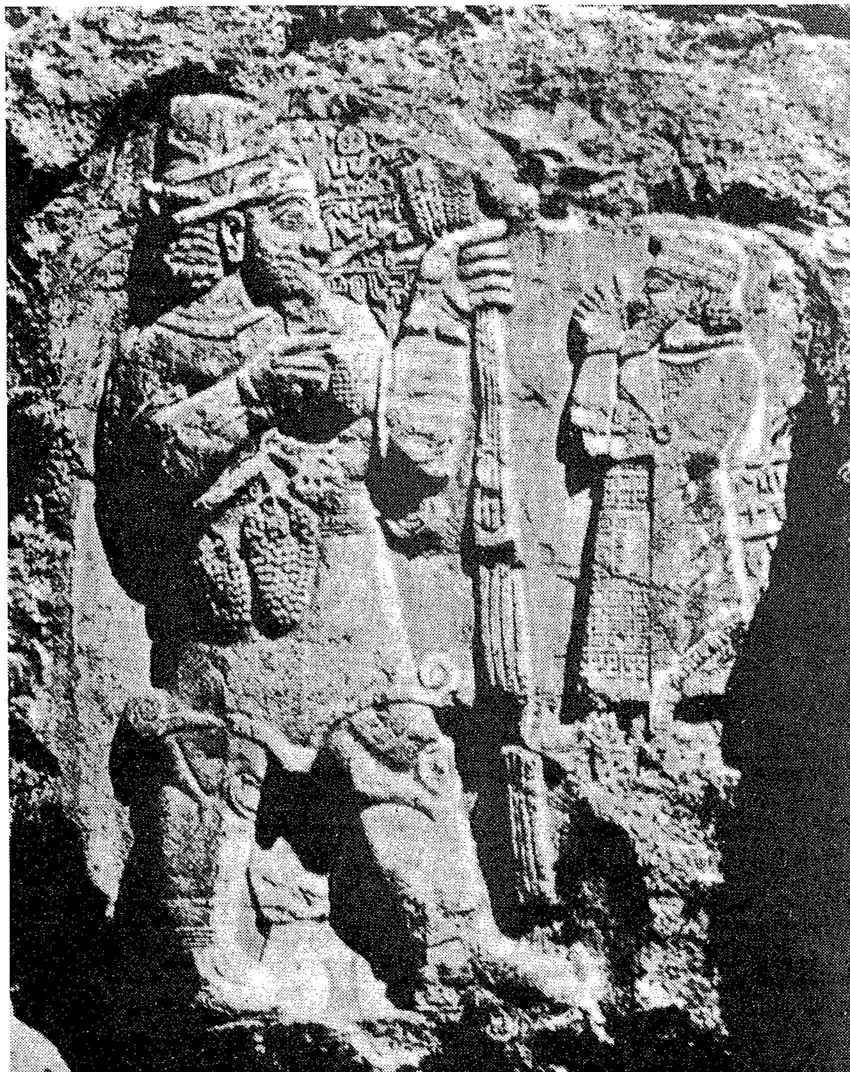

hattik → hettiták

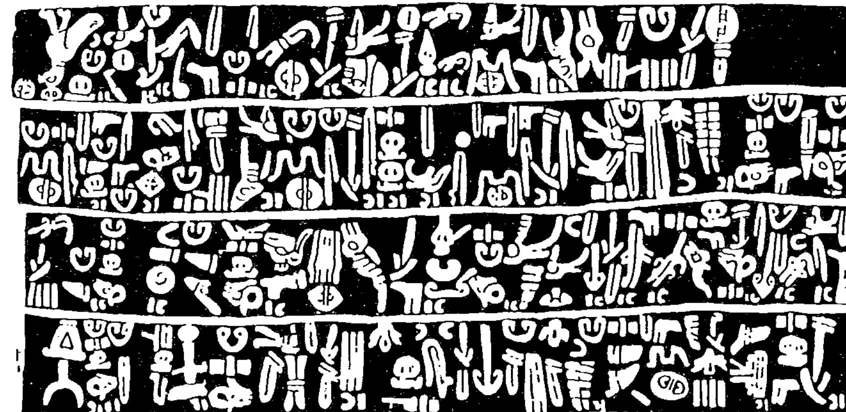
herulok – ókori germán nép, akiket a dánok űztek ki Skandináviából. A III. század végén egy részük a Rajnánál, egy másik csoportjuk a Fekete-tenger térségében tűnt fel. Ez utóbbiak 267-ben kirabolták Athén, Spárta, Argosz és Korinthosz görög városokat. A herulok a legprimitívebb germánok közé tartoztak, még a VI. században is embert áldoztak.
Az ugyancsak germán szkírek és rugiak mellett herulok szolgáltak abban az itáliai zsoldos seregben, mely 476-ban fellázadt az utolsó nyugatrómai császár, Romulus Augustulus ellen, és saját vezérét, Odoakert nyilvánította Itália királyává. Ez az esemény vezetett a Nyugatrómai Birodalom bukásához. A herulok szállásterülete az V–VI. század fordulóján a Kárpát-medence északi részén helyezkedett el.

hettiták – ókori nép Kis-Ázsiában és Szíriában, mely Kr. e. 1600 és 1200 között élte virágkorát. Az indoeurópai nyelvet beszélő hettiták valószínűleg a Kr. e. III. évezred végén érkeztek Kappadókia területére, talán a Kaukázus vidékéről. Tőlük délre, a Taurus-hegységben és Kilikia területén a velük rokon luwiak éltek, délkeletre pedig – az Eufrátesz felső folyásánál – a hurritának nevezett nép. A hettiták által elfoglalt ország őslakóit hattiknak nevezték.
A hettita név először az asszír telepesek ékírásos tábláin jelenik meg a kappadókiai Kultepében (Kanesh) Kr. e. 1800 körül. A hettiták első fővárosa Kussara volt, első jelentősebb királyuk pedig Anitta (1700 körül), aki feliratot is hagyott maga után. Az ún. hettita óbirodalom a Kr. e. XVII–XVI.

században virágzott. Ez a királyság, mely → *Kappadókiá*ban összpontosult, ellenséges viszonyban állt a szíriaiakkal. A hettiták I. Mursilis uralkodása alatt megtámadták → *Babilóniá*t is (Babilón elfoglalása: 1595), de Egyiptom és Mitanni megállította őket. A trónutódlás bizonytalan módja miatt egy időre a királyság belsőleg is megrendült.
Az óbirodalmat követő hettita újbirodalom, melynek fővárosa Hattusasban (Bogazköy) volt, Nyugat-Ázsia meghatározó nagyhatalmává és kulturális erejévé emelkedett Kr. e. 1400 és 1200 között. A leghíresebb hettita királyok ekkor uralkodtak, köztük: Suppiluliuma (1370 körül), kinek neve többször felbukkan az egyiptomi Tell el-Amarna levéltárának dokumentumaiban. A hettita uralkodók sikeresen mérték össze erejüket az egyiptomi újbirodalommal, és a híres kadesi csatában (1299 vagy 1285) Muvatalli (Muwattalis) II. Ramszesz fáraót is meghátrálásra kényszerítette.
A hettita újbirodalom mindazonáltal laza államszövetség volt, mely Kr. e. 1200 körül a → *trák*ok, a phrügek (→ *Phrügia)* és az asszírok (→ *Asszíria)* támadásai következtében széthullott. Több kis állam alakult helyén, a városok közül Karkemis emelkedett ki ebben az időszakban. Az utolsó hettita fejedelmeket Asszíria tette vazallusaivá (1050–700). Nagymennyiségű feliratot ástak ki hettita területen, ezeket legnagyobbrészt ékírással jegyezték le, de hettita vagy kanesiai hieroglifákat (képírás) is használtak. Az indoeurópai hettitán kívül más nyelveken is készültek iratok a hettita levéltárakban: ezek a luwiai (rokon a hettitával), a hatti és a hurrita (→ *hurriták)* (egyik sem indoeurópai nyelv, és nincs közük egymáshoz).
A hettita hűbéri állam élén a király (labarna) állt. Az uralkodó hatalmát kezdetben nagymértékben korlátozta a nemzetségek vezetőiből álló tanács (Pankus). A törzsi arisztokrácia választotta a királyt, akit le is válthatott, sőt halálra is ítélhetett. A helyzetet a Kr. e. XV. században Telepinu törvényei változtatták meg. Ezentúl az uralkodó trónjogosultságát minden esetben elődje határozta meg, és halála után az istenek közé emelkedett. Egy személyben ő volt a legfelsőbb bíró, a főpap és a legfőbb

Istenség előtt áldozatot bemutató király. Hettita szikladombormű

Hettita felirat – hieroglif jelekkel

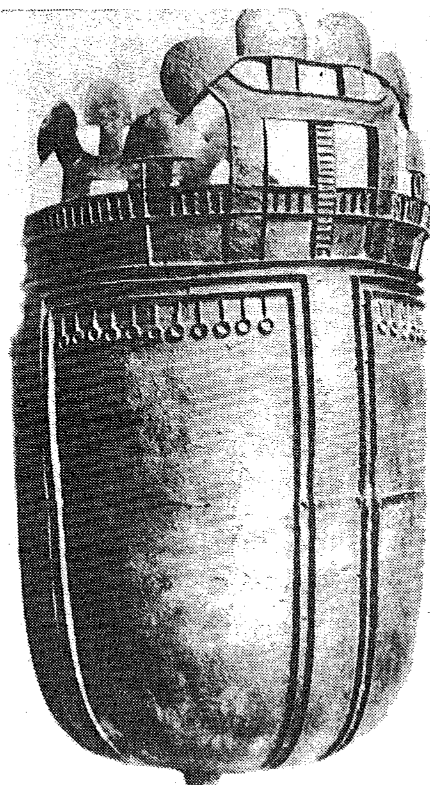
hadúr. A királyné (tawannanna) erős pozíciót foglalt el, a szabad harcosok rendje alkotta a nemességet, melyet később az állami bürokrácia szorított háttérbe. A hadviseléshez hasonlóan a törvénykezés is viszonylag humánus volt: pénzbírság és börtönbüntetés fordult elő leggyakrabban a büntetések közt. A hettiták hatalma nem utolsósorban a vasgyártás korabeli monopóliumán alapult.

A hettita civilizáció számos idegen elemet olvasztott magába, főleg Mezopotámia kultúrájából. (A vallás Babilóniából vette át a rituálét, az előjelek értelmezését és a varázsszertartásokat). A hettitáknak nem is volt közös vallása, azt mondták róluk, hogy ezer istent tisztelnek. Művészetük, amely virágkorát 1450 és 1250 között élte, sok korábbi forrásból merített (sumér, babilóniai művészet, helyi anatóliai kultúrák). A hettiták képzett fémművesek és képfaragók voltak. Bár bőséggel találunk állatfigurákat is művészeti emlékeik között, legszívesebben az emberi tevékenységet, különösen a vallási szertartásokat ábrázolták.

Építészetük legmonumentálisabb emlékei a bogazköyi templomépítmények és városfalak. A hettiták fejlesztették ki a bit-hilanit, a porti-

kusz-szerű bejárati csarnokot, melyhez egy pillérekkel szegélyezett lépcsőház kapcsolódott. Másik jellegzetes építészeti formájuk a kettős kapu volt gyámköves árkáddal, melyet frízek díszítettek, és mindkét oldalon fenyegető állatfigurák védelmeztek. Leghíresebb példája ennek a hattusasi oroszlános kapu (Kr. e. 1600).

Hun áldozati üst

hsziungnuk – a Kr. e. III. század végétől a Kr. u. IV. századig a Közép-Ázsia nagy részét ellenőrző nomád törzsszövetség; állandó támadásaikkal akadályozták a Nagy Fal építését. Feltételezik róluk, hogy ők voltak a későbbi hunok ősei. Hosszú ideig háborúkat vívtak a kínai állammal, majd Vu Ti császár Kr. e. 51 körül legyőzte őket. Ezután a hsziungnuk két csoportra oszlottak: a keletire, amely alávetette magát a megerősödött kínai államnak, és a nyugatiakra, akik a kínai érdekszférán kívüli sztyeppékre vándoroltak. A Han-dinasztia bukása után zsoldosként szolgáltak, és rövid életű dinasztiákat alapítottak Korea területén. Az V. század után nem szólnak róluk a források.

hunok – ótörök nyelvű, belső-ázsiai eredetű nomád nép, melyet a Kr. e. II. században emlegettek először a kínai évkönyvek. A korai Han-dinasztia győzte le őket, s ez a hun szövetség felbomlásához, majd az északi törzsek nyugatra vándorlásához vezetett. A 370-es

években lépték át a Volgát, és sorban meghódoltatták az –> *alánok*at, a –> *keleti gótok*at és a délorosz sztyeppe többi népét is. 395-ben megtámadták a Római Birodalmat is, sikertelenül. Erre északról hatoltak be a Kárpát-medencébe, megindítva ezzel a –> *suebek* és a –> *vandálok* nyugatra vándorlását. 408-ban megtámadták a Keletrómai Birodalmat, ennek hatására épült fel Bizánc körül a theodosiusi fal. 424-ben Ruga nagykirály a Tisza mentén telepedett meg, míg aköznép nagyobb része a sztyeppéken maradt. 434-ben Bleda lett a nagykirály, testvére Attila pedig Erdélyben telepedett meg. Ezekben az években a Kárpát-medencében és környékén építették ki hatalmi centrumukat, meghódítva az itt élő germán népeket.

445-ben Attila megölte Bledát, és egyeduralkodója lett a Hun Birodalomnak. 447-ben és 450-ben is támadást indított a rómaiak ellen. 451-ben Galliában vívták Aëtiussal hatalmas csatájukat Catalaunumnál (máshol Maurica mellett). Az eldöntetlen viadal után Attila Itáliára támadt (452; Aquilea ostroma), de győzelmét beárnyékolta a hun sereg javának halála (pestis). 453-ban váratlanul meghalt a nagykirály, s fiai versengtek trónjáért. Ebből Ellak került ki győztesen, de röviddel ezután az eddigi vazallus népek megtámadták, és Nerdao mellett Ardarich gepida (–> *gepidák*) király vezetésével legyőzték a hunokat. A hunok zöme a délorosz sztyeppékre vonult vissza, ahol más népekbe olvadtak be.

hurriták (hurrik) – ókori nép, mely a Kr. e. II. évezredben a Van-tó térségéből Észak-Mezopotámiába vándorolt. Innen indították hadjárataikat Asszíria, Mezopotámia, Kis-Ázsia, Szíria és Palesztina ellen. Minden helyen, amit birtokba vettek, uralkodó osztályt alkottak. A földbirtok a hurriták között örökletes volt, és földet nem lehetett eladni, ezt a rendelkezést azonban örökbefogadások és adományozások útján gyakran kijátszották. A hurriták katonai fölényét ló vontatta harci szekereik biztosították, az ókori Kelet legkorábbi lótenyésztői közé tartoztak. Legfőbb isteneik Tesub (a vihar istene), Hebat (a nap istennője) és Kumarbi (az istenek atyja) voltak. A hurrita népelemnek nagy szere-

pe volt → *Mitanni* és → *Urartu* államok kialakulásában és az asszír (→ *Asszíria*) nép létrejöttében.

hükszoszok – (egyiptomi idegen földek uralkodói); északnyugati sémi nép (kánaániták vagy → *amoriták*), akik Kr. e. 1720 és 1710 között benyomultak Egyiptom területére, és legyőzték a középbirodalom fáraóit. Fővárosukká Théba helyett Avarisz-Taniszt tették a Nílus deltájában. Hegemóniájuk alatt, mely egy évszázadig tartott, hatalmas királyság jött létre, mely magába foglalta Szíriát és Palesztinát is, és békét, gyarapodást biztosított a térségben.
Ők vezették be Egyiptomban a ló vontatta harci szekér, a vertikális szövőszék, a lant és az összetett íj használatát, és hódításaik biztosítására olyan derékszögű, vertföld erődítményeket építettek, melyekhez hasonló halmokat a régészek Palesztinában: Jerikóban, Sikemben és Lakisban találtak.
Legfontosabb hozzájárulásuk az egyiptomi kultúrához mindazonáltal a kánaáni istenek és az ázsiai műalkotások megismertetése volt, miáltal nagymértékben elősegítették az Egyiptomra eddig jellemző despotizmus és elszigeteltség feloldódását. A hükszoszok uralmának I. Amaszisz fáraó vetett véget Kr. e. 1550-ben a taniszi csatában.
A zsidók egyiptomi tartózkodását egyesek az ország hükszoszok általi megszállásával hozzák kapcsolatba. (Ezen elmélet szerint a zsidók velük sodródtak Egyiptomba.) Az egyik hükszosz uralkodó, Jakob-her neve mindenesetre feltűnően hasonlít a bibliai Jákobra.

ibérek[1] – a Pireneusi-félsziget ókori lakói. Feltételezik, hogy a neolitikumban, majd a bronzkorban vándoroltak be Afrikából. Először a Kr. e. VI. században említik őket, később Kelet-Spanyolországban és az Ebro völgyében telepedtek le. Az Ibériai-félszigetet (ma a Spanyolország és Portugália által elfoglalt terület) róluk nevezték el. Az ibér civilizáció virágzását a Kr. e. IV. században érte el, aztán a → *karthágói* gyarmatosítás hatása alá került. Körülbelül ebben az időben kezdődött el a kelták bevándorlása is a félszigetre, és a két nép később (Kr. e. III. század) Észak- és Közép-Hispaniában, az ún. keltibérekben olvadt egybe, bár északnyugaton a kelták továbbra is megtartották jellegzetességeiket.
A keltibérek harcosok és juhtenyésztők voltak, és hegyi erődökben éltek. A helyben bányászott vasból készítették azt a jellegzetes kétélű kardot, melyet később a római légiók is átvettek tőlük. A rómaiak csak hosszas háborúk után (Kr. e. 195-től) tudták leigázni őket. Utolsó erősségüket, Numantiát (143–133) Scipio Aemilianusnak sikerült bevennie.
A római hódítás után az ibérek és a keltibérek fokozatosan átvették a latin kultúrát. A mai baszk néppel való azonosságukat erősen vitatják a kutatók.

ibérek[2] – a mai Grúzia ókori lakói. Társadalmuk négy osztályra tagolódott (törzsfőnökök, papok, földműveskatonák, rabszolgák). Időnként → *Perzsia* és → *Pontosz* alattvalói voltak, időnként Róma „kliensei".

illírek – ókori balkáni nép. Az indoeurópai nyelvet beszélő illír törzsek csoportja a történelem előtti

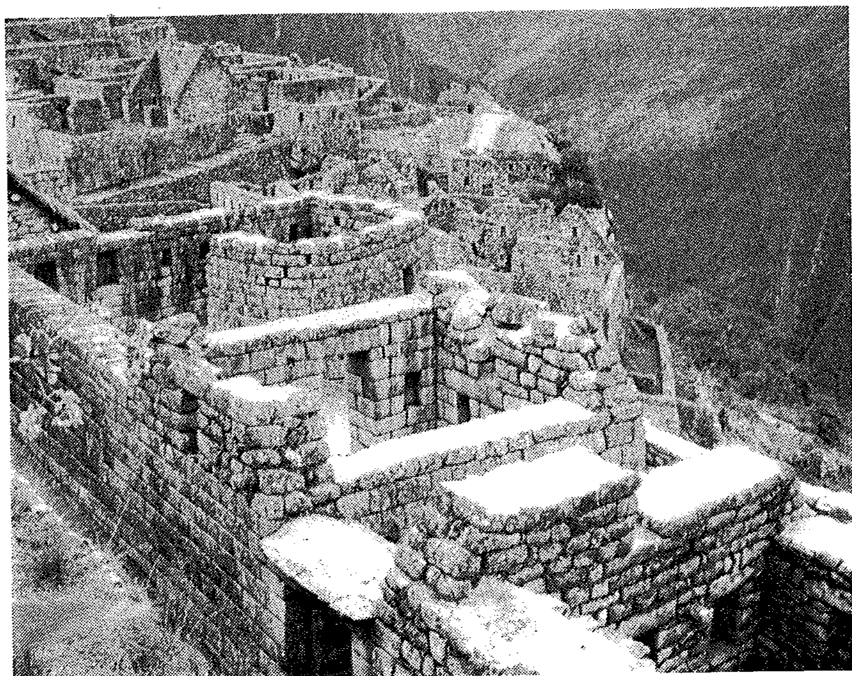
időkben telepedett le az Adriai-tenger keleti és északi partjain. A terület, melyet elfoglaltak, Illíria néven lett ismert. Az illírek közé tartoztak azok a törzsek is, melyeket később pannonoknak és dalmátoknak neveztek, ezért néha az Illyricum elnevezés alá vonták be az egész pannonok által lakott vidéket Észak-Épeirosztól a Dunáig. Az elnevezést leginkább azonban csupán az adriai partokra értették, Közép-Albániától északra és a Dinári-Alpoktól nyugatra. Az illírek hamar a kelták hatása alá kerültek, és össze is keveredtek velük; a későbbi Rhaetia római tartomány (a mai Svájc) népe illírek és kelták összeolvadása folytán jött létre. Az illírek harciasak voltak, és gyakran kalózkodtak is. A térség belső területének bányái hamar felhívták a görögök figyelmét, de a terep nem volt kedvező számukra. A partvidéken ugyan a Kr. e. VI. században városokat alapítottak, ám azok nem virágoztak fel, és csak felületesen érintkeztek az illír bennszülött lakossággal. II. Fülöp (Philipposz), majd később V. Fülöp (Philipposz) makedón királyok háborúkat viseltek az illírek ellen, de tartós eredményeket nem értek el. A Kr. e. III. században az illírek egy része erős királyságot hozott létre Scodra központtal (a mai Skhoder Albániában). Az illír kalóztámadások megfékezésére a rómaiak kétszer is háborút viseltek ellenük (229–228, 219). Miután a dalmátok elszakadtak Scodrától, a rómaiak legyőzték Genthius királyt, és Kr. e. 168–167-ben megalapították a legkorábbi római kolóniákat Illyricum területén. Dalmatia teljes elfoglalása több háborúban történt (Kr. e. 156, 119, 78–77). A déli illíreket Augustus császár kényszerítette véglegesen térdre (Kr. e. 35–34, 29–27). A római Illyricum tartomány kialakítását a pannonok leigázása (Kr. e. 12–11) tette teljessé. Az illírek utolsó nagy lázadása (6–9) után a területből a rómaiak Dalmatia és Pannonia provinciákat formálták.

Indus-völgyi civilizáció – Kr. e. 2500-tól 1500-ig az Indus folyam és mellékfolyói völgyében, az indiai szubkontinens északnyugati részén (ma Pakisztán) virágzó civilizáció. 1921 óta kerülnek elő ennek a kultúrának sajátos emlékei az északnyugat-sindhi Mohendzsodáróban és a közép-pandzsábi Harappában folytatott ásatások során. Ezek a több mint 5 km átmérőjű települések hajdan nagy városi központok voltak, az Indus-völgyi civilizáció legfontosabb városai. Nagy és összetett fellegváraik palotáknak, magtáraknak és szakrális tisztálkodáshoz használt fürdőknek adtak helyet, közöttük a mohendzsodárói nagy fürdő 12 m hosszú és 7 m széles volt. A citadellák alatt jól tervezett városok helyezkedtek el, melyeket derékszögű séma alapján alakítottak ki. Tágas, gyakran kétemeletes házak sorakoztak a városi utcák mentén, melyekbe a vizet is bevezették. Az Indus-völgyi civilizáció gazdasága magasan szervezett mezőgazdaságon alapult, melyet élénk kereskedelem egészített ki, talán az ókori Mezopotámia civilizációival is. A művészet virágzott, sok réz-, bronz- és kerámiatárgyat tártak fel, köztük nagymennyiségű terrakotta játékot. Legnevezetesebbek közülük a szteatit pecsétnyomók, melyekbe mesteri állatfigurákat véstek, és melyeken gyakran egy még megfejtetlen képírás jegyei láthatók. Némelyik pecsétnyomón a bo fa (egyes tudósok szerint a babilóniai életfa) rajza jelenik meg, mások központi alakja Siva, a hinduk egyik legfőbb istene. Bár az írást mind ez idáig nem sikerült megfejteni, egyes kutatók arra következtetnek belőle, hogy az Indus-völgyi civilizáció hordozói a mai dravida nyelvekhez hasonló nyelven beszélhettek. Az Indus-völgyi civilizáció eredetét, felemelkedését és bukását homály fedi, a Kr. e. 1500 körül benyomuló → *árják* már egy erősen lehanyatlott kultúrára mérték a végső csapást.

Pecsételő lenyomata a harappai civilizáció korából

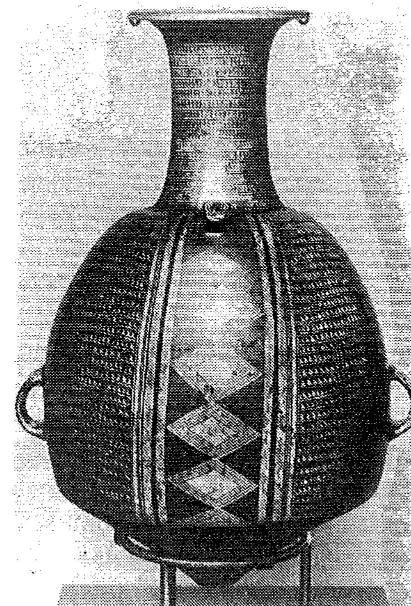
inkák – a XV—XVI. században az Andok középső vidékeit (Cuzco-völgy) elfoglaló kecsua törzsek vi-

Machu Pichu, a titokzatos inka romváros

rágzó államot hoztak létre. Ezt a vezető törzs nevéről Inka Birodalomnak nevezték el. Uralkodójukat Inkának nevezték csakúgy, mint a dinasztia minden egyes tagját. A mintegy 4000 km hosszan elterülő birodalom (Ecuadortól Észak-Chiléig) egységesen a kecsua nyelvet használta, kiváló út- és postaúthálózata volt. Bár sem az írást, sem a kereket nem ismerték, fejlett volt az építészetük, ötvösművészetük, kiválóan számoltak, és fejlett közigazgatásuk, illetve hadseregük volt. A gazdaság és a társadalom alapja a faluközösség (ayllu) volt; az állami földeken a helyi elöljárók, a kurakák vezetésével mintegy kényszermunkát végeztek (mita). A nemesség és a papság

vezette társadalmat azonban a belső ellentétek miatt könnyű volt megbontani. A spanyol konkvisztádorok többéves kísérletezés után 1532-ben partraszálltak, és néhány hónap alatt elfoglalták a birodalmat. Bár az inkák hosszú ideig lázadoztak, Francisco Pizarro és Diego de Almagro vezérek minden ellenállást elnyomtak.

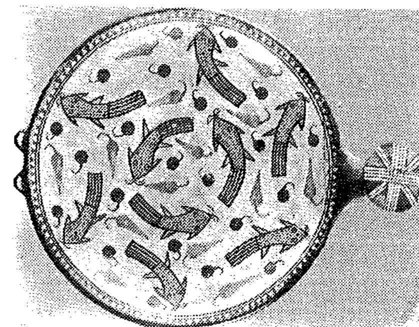

Inka váza...

iszauriaiak – vad, rabló nép az ókori Kis-Ázsia déli részén, Pisidia és –> *Kilikia* tartományok határán, a Taurus-hegységtől délre, a mai Törökország déli középső területén. Amikor fővárosukat, az erődített Iszaurát vagy Isaura Vetust a Taurus lábánál Perdikkasz makedón régens a Kr. e. IV. században megostromolta, az iszauriaiak inkább tűzzel pusztították el, minthogy az ellenség kezére kerüljön.

Az iszauriaiakat Servilius Vatia római hadvezér sem tudta (Kr. e. 76–75) teljesen behódoltatni, és egészen a XI. századig, a szeldzsuk törökök benyomulásáig gyakorlatilag függetlenek maradtak. I. Nagy Leó bizánci császár (457–474) iszauriai zsoldosokkal váltotta fel a germánokat a keletró-

... és tál

mai hadseregben, és így Konstantinápoly nem vált Rómához hasonlóan a barbárok prédájává.

Ituraea – ókori ország Palesztina északi határánál. Jeturt, Izmael fiát tartották alapítójának. Az ókori földrajzi írók nem egyeznek az ország pontos határainak megállapításában.
Ituraeát arabok lakták, fővárosuk Khalkiszban, vallási központjuk Heliopoliszban (Baalbek) volt. Ituraeát Kr. e. 105-ben Arisztobulosz, Judaea királya hódította meg és csatolta országához, lakói közül sokakat zsidó vallásra térítve. Később, rövid függetlenség után, Ituraeát Pompeius római hadvezér igázta le. A területet Kr. u. 50-ben a rómaiak Syria provinciába olvasztották be. Sok ituraeai szolgált a római hadseregben, lovasokként és íjászokként váltak ismertté.

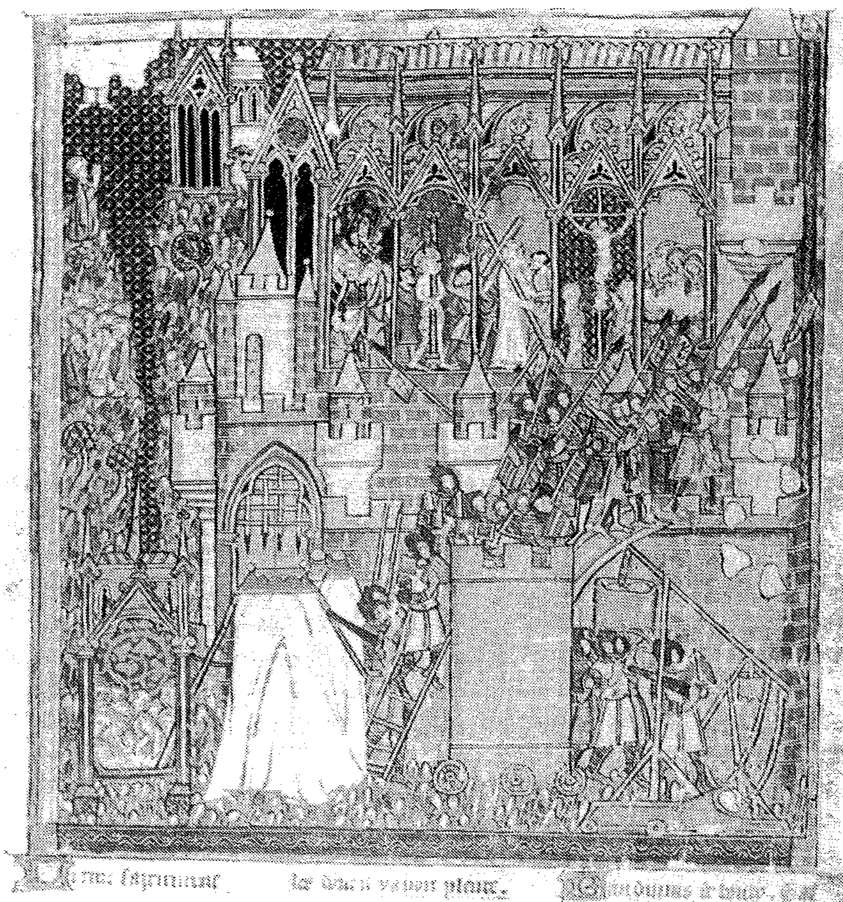
iutungok – germán nép, akik Aurelianus római császár uralkodása (270–275) idején mélyen behatoltak Itáliába, de az uralkodó visszaverte támadásukat, és a Dunáig üldözte őket. Egyidejűleg a → *vandálok* felett is győzelmet aratott Pannoniában. Az iutungok rohama bírta rá a császárt, hogy Róma városát a híres aurelianusi falakkal övezze.

J

jászok – eredeti nevükön: ászik, észak-iráni származású, a régi kaukázusi alánhoz közel álló nyelven beszélő nép. Törzseik a Kr. e. II. században a Szir-darja középső folyásánál nomád birodalomban éltek (kínai forrásokban Kangkü). A Kr. u. I. században a velük rokon → *alánok*kal közösen telepedtek meg. A jászok elődei a → *kunok*hoz csatlakoztak, s a Kárpát-medencébe velük együtt érkeztek meg.
Magyar forrásokban 1318-ban tűnt fel először a nevük, 1323-ban pedig már tömegesebb megtelepedésre utal a forrás. A jászkun kerületen belül egy széket (Berény) alkottak a Zagyva folyó mentén. Ebből alakult ki a Jászság történeti–földrajzi–néprajzi fogalma. Egységes etnikai tömbjük a későbbiekben erősen megfogyatkozott, de a kunokhoz hasonlóan jász öntudatukat ma is erősen őrzik.

Jeruzsálemi Királyság – feudális állam, melyet az első keresztes hadjárat vezérei hoztak létre a muzulmánoktól elhódított szíriai és palesztinai területeken. 1099-ben, Jeruzsálem elfoglalása után a keresztesek Bouillon Gottfriedet választották királlyá, és bár ő visszautasította e címet, s helyette a Szent Sír Védője megnevezést használta, mégis az ő megválasztásával vette kezdetét az új állam története.
Öccse és utódja, Balduin már királyi címet viselt. Ő és utódjai a Szentföldön létrejött keresztes államok (Antiochiai Fejedelemség, Edesszai és Tripoliszi Grófság) névleges hűbérurai is voltak egy személyben. Jeruzsálemhez magához a jaffai és askelóni grófság, a kráki, montreáli és szidóni váruraságok és a galileai hercegség is hozzátartozott. A feudalizmus

Jeruzsálem elfoglalását ábrázoló XIII. századi angol miniatura

virágkorában megszületett királyság a feudalizmus legtisztább formáját próbálta megvalósítani. Az uralkodót választották, és az ország törvényei, az úgynevezett jeruzsálemi Assisák eszményi feudális jogi elképzeléseket tükröztek. A gyakorlatban azonban más-

hogy nézett ki a helyzet. A királyokat valójában dinasztikus megfontolások alapján választották, és a nagy hűbérurak ritkán teljesítették kötelezettségeiket uralkodójukkal szemben a krónikussá vált küzdelmek során, melyeket a keresztesek egymással, illetve az egyiptomi mamelukokkal (-> *Mameluk Szultánság),* a szeldzsuk törökökkel (-> *szeldzsukok)* és a bizánci császárokkal vívtak. A nagy katonai rendek, a Templomos Lovagok, az Ispotályos Lovagok és a -> *Német Lovagrend* felemelkedése tovább csökkentette a királyi tekintélyt, mint ahogy az újabb keresztesek betolakodása is. A szeldzsukok által 1144-ben elfoglalt Edessza volt az első keresztes állam, mely a hitetlenek kezére jutott. A második keresztes hadjárat nem tudta megállítani a muzulmán előrenyomulást, és 1187-ben maga Jeruzsálem is elesett Szaladinnal, az egyiptomi szultánnal vívott hattini csatában. Az, ami a jeruzsálemi latin államból maradt, a keresztények gázai veresége (1244) után pusztult el.
IX. (Szent) Lajos francia és I. Edward angol király keresztes hadjáratai kudarccal végződtek, és 1291-ben Akkon (Acre), az utolsó szentföldi keresztény erőd is megadta magát. A jeruzsálemi királyok előbb a Bouillon-, majd 1131-től az Anjou-házból kerültek ki, ám a jeruzsálemi királyi címet, igaz tartalom nélkül, különböző uralkodócsaládok tagjai századunkig viselték.

jütök – az eredetileg a Jütland-félszigeten (ma Dánia) élő germán nép. A Kr. u. III. században indították el támadásaikat Britannia partjai ellen. Az V. században az angolokkal és a szászokkal (-> *angolszászok)* együtt szállták meg a szigetet. Főként Kentben, Hamphshire-ben, a Wight-szigeten és környékén telepedtek meg. Később fokozatosan beolvadtak az angol népbe.

káldok (kaldeusok) –> arámiak

Kanem – hajdani birodalom Afrikában a Csád-tó környékén, a mai Csád és Észak-Nigéria területén. A birodalom kezdetei a IX. századba nyúlnak vissza, mikor a szefava nép a Szaharából a térségbe vándorolt. Az uralkodók felkarolták az iszlám vallást, és kiterjesztették fennhatóságukat a szomszédos –> *Bornu*ra. A bulalák támadásai arra kényszerítették Kanem uralkodóit, hogy székhelyüket 1380 körül Bornuba tegyék át. Kanem így fokozatosan az újjáéledt bornui birodalom alávetett területévé süllyedt le.

Kappadókia – ókori ország Kis-Ázsiában, a mai Törökország középső, illetve keleti részén. A Kappadókia nevet különböző időkben eltérő méretű területekre alkalmazták. Legnagyobb kiterjedése idején Kappadókia a Halüsz folyótól (a mai Kizil Izmak) az Eufráteszig, illetve a Fekete-tengertől a Taurus- és Anti Taurus-hegységig húzódó térséget foglalta magába. A terület nagy részét elfoglaló fennsík nevezetes volt ásványi kincseiről (különösen réz és vasérc). Kappadókia sokáig megtartotta ázsiai hagyományait Kis-Ázsia égei kultúrájú mediterrán tengerpartjával szemben. Területén, Kültepében (Kanish) több ezer ékírásos táblát találtak, amelyek asszír telepesek nyomairól árulkodnak, és azt bizonyítják, hogy Kr. e. 1800 előtt intenzív kereskedelmi kapcsolat alakult ki Kis-Ázsia és Asszíria (–> *asszírok*) között. Ebben az időben Kappadókia egy hettita állam szíve volt. Később a perzsák vonták befolyási körzetükbe a vidéket.
Nagy Sándor nem tudta teljes mértékben birtokba venni Kappadókiát, és az a Kr. e. III. század folyamán önálló királysággá fejlődött. Erre az időre (Kr. e. 280 körül) az eddig Kappadókiához tartozó –> *pontoszi* királyság is levált az országról.
A kappadókiai királyok fővárosukat Mazacába helyezték, Tüanán és Meliténén kívül ez volt az egyetlen jelentős város a térségben. A Kr. e. II–I. században az uralkodók Róma szövetségére támaszkodva tartották fenn hatalmukat. Miután VI. Mithridatész, Pontosz királya Kr. e. 104-ben, majd veje, Tigranész –> *Arménia* királya Kr. e. 90-ben lerohanta az országot, Pompeius római hadvezér állította újból talpra.
Antonius a parthus támadás idején Rómához hűtlenné vált király helyére saját emberét, Arkhelaoszt ültette, és nem sokkal később, Kr. u. 17-ben Tiberius császár betagolta Kappadókiát a Római Birodalomba.

Kária – hegyes terület az ókorban Délnyugat-Kis-Ázsiában, a Maiandrosz folyótól délre. A kiugró félszigeteken görög gyarmatvárosok (Knidosz, Halikarnasszosz), az öblök partjain kevert lakosságú községek helyezkedtek el. A Kr. e. IV. évszázadig a pásztorkodó károk főleg dombtetőkön épült falvakban éltek, és helyi uralkodócsaládok és szentélyek köré tömörültek. Székhelyük Mülessza volt.
A károk magukat őslakosoknak tartották, bár a görög hagyomány szerint a szigetekről érkeztek (Kária belsejében valóban nincsenek őskori települések). Nyelvüket a hellenisztikus időkig megőrizték, és alfabetikus írást használtak; a ránk maradt nyelvemlékek érthetetlenek számunkra. Kétséges, hogy rokonságban áll-e ez a nyelv az indoeurópai nyelvcsaláddal.
A káriaiak az ionokkal együtt gyakran vállaltak zsoldoskatonai szolgálatot (különösen Egyiptomban). Előbb –> *Lüdia*, majd az Óperzsa Birodalom (–> *Perzsia)* igázta le őket, ám egy helyi dinasztia, a Hekatomnidák uralkodása (Kr. e. 395–334) alatt a perzsa fennhatóság névlegessé vált felettük. A család legjelentősebb tagja, Mauszolosz (377/76–353), aki hivatalosan ugyan még a perzsa szatrapa (helytartó) címet viselte, ügyes politikával Rhodosz és Kósz szigetét is birodalmához csatolta. Fővárosát Halikarnasszoszba helyezte

át, és ott erődszerű palotát és magánkikötőt építtetett. Bőkezűen pártolta a görög művészetet és irodalmat. Emlékét leginkább mégis pompás, fehér márvány síremléke őrizte meg, melyet testvére és felesége, Artemiszia emeltetett Kr. e. 353-ban, és az ókori világ hét csodája közé tartozott. (Az uralkodó nevét viselik azóta a mauzóleumok, a művészi kivitelezésű sírépítmények.)

Karthágó – ókori város Afrika északi partján, egy a Tuniszi-öbölben elhelyezkedő félszigeten, a mai Tunisz közelében; hajdan Róma hatalmas vetélytársa. Neve a föníciai nyelvben új várost jelent (óvárosnak a szomszédos Uticát tekintették). Türosz föníciai város gyarmatosai alapították Kr. e. 814-ben, a monda szerint az Aeneisben szereplő Dido királynő vezetésével. A városállam a tengeri kereskedelem kiaknázásával a Kr. e. VI–V. században kezdte kiépíteni hegemóniáját a Földközi-tenger nyugati részében. Kereskedői és hajósai széles kereskedelmi hálózatot alakítottak ki, mely nagy gazdagságot hozott a városnak. Az államot a nagybirtokosokból és gazdag kereskedőkből álló arisztokrácia tartotta szorosan ellenőrzése alatt. Bár a népgyűlés továbbra is ülésezett, hamar elvesztette jelentőségét az oligarchikus intézményekkel szemben. A tényleges uralom a bírák 104 tagú testülete és a kétévenként választott vezető tisztségviselők (suffetek) kezébe került, melyek mellett egy párszáz fős, életre szóló tagságú szenátus működött. Karthágó legnagyobb gyengesége a vezető családok két hatalmi csoportosulásának állandó rivalizálásában rejlett, mely mögött hagyományosan ellentétes politikai törekvések húzódtak meg. A legfontosabb választóvonal a szárazföldi terjeszkedés és a tengeri hatalom hívei között rajzolódott ki. Többnyire az utóbbi párt rendelkezett a nagyobb befolyással, így a Kr. e. VI. században a karthágóiak megvetették lábukat Szardínián, Máltán és a Baleári-szigeteken, Hanno karthágói hajós pedig az V. század elején az afrikai partok mentén hajózva egész a mai Sierra Leonéig jutott el. Mago karthágói államférfi ebben az időben szerződéseket kötött az –> *etruszkok*kal, a rómaiakkal és egyes

görög városokkal. Karthágó terjeszkedni kezdett Szicíliában is, de soha nem tudta teljesen ellenőrzése alá vonni. A sziget elleni hadműveletek megtorpantak, amikor Nyugat-Szicília gyarmatosítását követően Hamilkár karthágói hadvezér Kr. e. 480-ban a himerai csatában vereséget szenvedett Gelontól, Szürakuszai szicíliai görög városállam uralkodójától. A szicíliai görög poliszok így megőrizték függetlenségüket, de a karthágói fenyegetés folytatódott és növekedett Karthágó további erősödésével. Hamilkár unokája, Hannibál elpusztította Himera városát (409), hadvezértársa, Himilko 406-ban pedig kirabolta Akragaszt (a mai Agrigento). Szürakuszai továbbra is ellenállt a hódítóknak, sőt egy századdal később türannosza, Agathoklész magát Karthágót fenyegette Afrika partjain (310–307). Halála után azonban Karthágó gyakorlatilag teljes ellenőrzést gyakorolt a Földközi-tenger nyugati medencéje felett. A Kr. e. III. században Róma ezt a hegemóniát kérdőjelezte meg az ún. pun háborúkban (a rómaiak punoknak nevezték a karthágóiakat, Poeni=föníciaiak). Az I. pun háború (264–241) Karthágó számára összes szicíliai birtoka elvesztését eredményezte. A háborút követően 240–238-ban hatalmas zsoldoslázadás tört ki Karthágóban (a karthágói hadsereg főként idegen, a Földközi-tenger nyugati partvidékéről toborzott

Pun fogadalmi felirat Karthágóból

zsoldosokból állt). Hamilkár Barkasz leverte a felkelést, és a szicíliai birtokok elvesztéséért hispaniai hódításokkal kárpótolta városát, melyeket halála után Hasdrubál növelt tovább. Karthágó hatalmának újbóli erősödése ismét kiélezte a helyzetet Rómával, és végül a II. pun háborúhoz (218–201) vezetett.

Bár a zseniális hadvezér, Hannibál Itália földjén többször is tönkreverte a római seregeket (218 Ticinus, Trebia, 217 Trasimenus-tó, 216 Cannae), a rómaiak kitartó védekezése végül felőrölte erejét. 202-ben Scipio Africanus saját földjén, Zama mellett döntő győzelmet aratott felette. Karthágó összes hadihajóját és Afrikán kívüli birtokát elvesztette, és Róma engedélye nélkül még védekező háborút se viselhetett ezentúl. Róma politikusai, élükön az idősebb Catóval, ennek ellenére továbbra is veszélyes ellenfélnek tartották, és amikor a város római jóváhagyás nélkül próbálta magát megvédelmezni egy -> *numídia*i támadással szemben, Scipio Aemilianus a III. pun háborúban (149–146) a földdel tette egyenlővé.

A rómaiak Karthágó afrikai birtokaiból Africa provinciát szervezték, és a hajdani tilalom ellenére a település helyén Kr. e. 44-ben egy új várost építettek fel, mely Augustus alatt a római közigazgatás fontos központja lett.

A hajdani pun Karthágó emlékét ma kisszámú feltárt rom (temető, szentély és erőd) őrzi.

kassziták (kassúk) – ókori nép, talán indoeurópai nyelvet beszéltek. A történeti szövegekben először mint a Nyugat-iráni-fennsík lótenyésztő lakói jelennek meg. A Kr. e. XVIII. században beáramlottak -> *Babilóniá*ba, elfoglalták a térséget, és azt a XII. századig uralmuk alatt tartották, aztán visszatértek az Iráni-fennsíkra. Időszámításunk kezdetéig többé-kevésbé függetlenek maradtak, aztán eltűntek a történelem színpadáról.

kazárok – türk nép, mely a Kr. u. II. században jelent meg a Kaukázuson túl, és ezt követően az Alsó-Volga vidékén telepedett le. Komoly hatalmi tényezővé a VII. században váltak, és a Kazár Birodalom a VIII–X. században a Fekete-

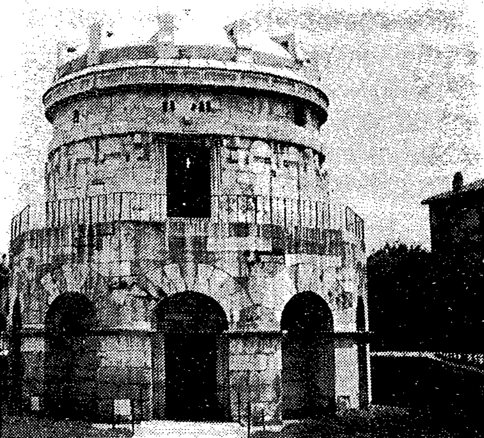
tenger északi partjaitól és a Kaszpi-tengertől az Urálig, nyugaton pedig Kijevig tolta ki határait. A kazárok leigázták a volgai bolgárokat, és meghódították a Krím-félszigetet, adót szedtek a keleti szlávoktól. Hadakoztak az arabokkal, perzsákkal és az örményekkel is. A X. században baráti kapcsolatba kerültek a Bizánci Birodalommal, mely megpróbálta felhasználni őket arabok elleni harcaiban. A VIII. században a kazár előkelők jelentős része zsidó hitre tért. Később Cirill és Metód térített meg kereszténynyé egyeseket közülük. Messzemenő vallási türelem jellemezte a Kazár Birodalmat, mely a kor Kelet-Európájának legmagasabb kulturáltsági fokú államává fejlődött. Fővárosa, Itil, a Volga deltájában nagy kereskedelmi központ volt. A Kazár Birodalom végül Szvjatoszláv kijevi fejedelem katonai győzelme folytán bukott el 965-ben. Egyesek részben a kazárokat tartják a kelet-európai zsidók őseinek. A vándorló magyarok Levédiában a VII. század vége és 830 között kazár fennhatóság alatt éltek. Első fejedelmükhöz, „vajdájukhoz”, Levedihez a kazár kagán (uralkodói cím) előkelő kazár nőt adott feleségül. A kazárok és a környező török népek kultúrája és technikája jelentős hatást gyakorolt őseinkre (a kettős fejedelemség intézményét is a kazároktól vették át). A magyaroknak végül feltehetően azért kellett elhagyniuk Levédia területét, mert a kazár kagán elleni egyik felkelésben a lázadók oldalára álltak. A lázadó kazárok három törzse (kabarok) követte a magyarokat további vándorlásaik során a Kárpát-medencébe is.

keleti gótok (osztrogótok) – a gótok a germán népek közé tartoztak; a Kr. u. IV. századig az orosz–ukrán sztyeppéken éltek, s uralmuk a Fekete-tengertől a Baltikumig terjedt. Kr. u. 375-ben az addig egységes gót nép keleti és nyugati gótokra szakadt. A keleti gótok a Hun Birodalom felbomlásáig Közép-Európában éltek, majd Nagy Theodorik királyuk vezetésével pannoniai és balkáni otthonaikból Itáliába vonultak. Itt megdöntötték Odoaker uralmát, s új államot alapítottak (493), mely egész Itáliára és Szicíliára is kiterjedt. Központja Ravenna lett, mely

a latin nyelvű késő antik kultúra fellegvára volt ebben az időben. A keleti gót királyságot 552-ben Narses keletrómai hadvezér döntötte meg.

kelták – indogermán törzsek csoportja, szállásterületük a Kr. e. VIII. században a Marne és a Rajna folyók felső folyásánál helyezkedett el. A Kr. e. V–IV. században meghódították a Brit-szigeteket, és behatoltak az Ibér-félszigetre is. Keveredésükből jöttek létre a keltibér törzsek.
A Kr. e. III. században a Duna mentét, majd a Balkán egy részét

Theodorik síremléke Ravennában

is meghódították. Nevükhöz fűződik az európai vaskor időszaka. Kr. e. 387-ben a kelta gallok pusztították el Rómát; 279–77-ben eljutnak Makedónián át Kis-Ázsiába, ahol megtelepedtek (Galatia).
A Kr. e. III. századtól visszaszorultak, de a kelta nyelvből kialakult mai nyelveken beszélőket most is így nevezik (bretonok, walesiek, cornwalliak).

keltibérek –> ibérek

khalübszek – a Fekete-tenger délkeleti partján élő ókori nép, állítólag az első vasművesek, akik portékájukat a korai időktől fogva dél felé Kis-Ázsiába, nyugat felé az Égei-tenger vidékére exportálták.
A földrajzi források különböző pontokon helyezik el őket Paphlagoniától a Fekete-tenger északkeleti partján elterülő Kolkhiszig. Sztrabón és Xenophón a Trapezustól délre élő hegyi törzsek közé sorolja őket.

Kilikia – ókori tartomány Kis-Ázsia délkeleti részén. Nyugati része (Kilikia Trakheia) vad és hegyes, keleti része (Kilikia Pediasz)

bő termésű síkság. Lakóit az asszír *(–> Asszíria)* források hilakkunak, az egyiptomiak kelekesnek nevezik. A hagyomány szerint a trójai háború után görög telepesek is érkeztek a területre. A kilikiaiak az asszírok alattvalói voltak a Kr. e. VIII. században, majd független királyok uralkodtak felettük, kik a Szüenneszisz nevet vagy címet viselték. Trónjukat akkor is megtartották, amikor a perzsák elfoglalták az országot. Nagy Sándor halála után a Ptolemaiosz és a Szeleukida család vetélkedett egymással Kilikia birtoklásáért, ugyanebben az időben Olbában, Trakheia keleti részén egy papi dinasztia vette évszázadokra kezébe a hatalmat, melynek tagjai Aiász és Teukrosz görög mitológiai hősök nevét viselték. A Kr. e. II. században kalózok fészkelték be magukat Trakheia partjaira, támadásaik az egész mediterrán térség biztonságát veszélyeztették, ezért Róma elhatározta, hogy provinciát hoz létre Kilikia területén. A kalózokat csak Pompeiusnak sikerült Kr. e. 67-ben véglegesen legyőzni, három évvel ezután Pediász és egy jelentős terület a Taurus-hegységtől északra római uralom alá került. A belső területeken egy helyi uralkodó, Tarcandimotus maradt hatalmon, míg Kr. e. 31-ben el nem esett Antonius oldalán harcolva. Kilikiát a korai császárság idején a rómaiak Syria és Galatia között osztották fel, és csak Kr. u. 72-ben szervezett belőle Vespasianus császár egységes tartományt.

kimberek – ókori germán törzs, mely eredetileg Észak-Jütlandban élt, ahol Himmerland körzete őrzi nevét. A Kr. e. II. század vége felé a túlnépesedés és a tenger által okozott természeti változások elvándorlásra kényszerítették őket a rokon teutonokkal és ambronokkal együtt. Az Elbától kerülő úton Noricumba (a mai Ausztria területe) érkeztek, ahol Kr. e. 113-ban megvertek egy római konzuli hadsereget. Ezután nyugatra fordultak, és a Majna folyó és a mai Svájc között elhelyezkedő helvetiai területre jutottak, ahol egy részük letelepedett. 110 körül behatoltak a Rhône völgyébe, megverték M. Julius Silanus seregét, és Gallia központja felé vették útjukat. Kr. e. 105-ben újra délen találjuk őket, ahol Arausio mellett nagy győzelmet arattak

a rómaiak felett, és egész a Pireneusi-félszigetig jutottak, ahonnan azonban a keltibérek kiűzték őket. Ekkor Itália ellen indultak. Marius, a zseniális római hadvezér legyőzte a teutonokat és ambronokat, akik a nyugati utat választották 102-ben Aquae Sextiae mellett, és a következő évben a kimbereket is megsemmisítette Vercellae mellett a Pó völgyében, akik északkeleti irányból léptek Itália területére. A germánok egy töredéke Észak-Galliában maradt, a későbbi aduatucusok az ő leszármazottaiknak tartották magukat. A kimberek egy részét a Tiberius császár által indított expedíció Jütlandban találta. A teuton nevet később a latin költők a germán szinonimájaként használták, bár ekkorra a teuton nép már kihalt.

kimmerek – ókori nép, akiket a nomád -> *szkíták* űztek el a mai Dél-Oroszország területéről. Ázsiában megdöntötték a phrüg birodalmat *(-> Phrügia)* (Kr. e. 676 körül), megölték -> *Lüdia* királyát, Gügészt, elfoglalták Szardeisz alsó városát (Kr. e. 644), és Ioniát sanyargatták. A járványok, illetve a Lüdiával és -> *Asszíriá*val folytatott háborúk azonban fokozatosan kipusztították őket. Nevük az ókorban a Kimmériai Boszporusz (Kercsi-szoros) és néhány krími város nevében élt tovább.

kitajok – ázsiai nomád törzsek, amelyek a Liao-dinasztia idején (Kr. u. 907–1125) elfoglalták a mai Mongólia, Mandzsúria és Északkelet-Kína nagy részét, s ott államot alapítottak. Kr. u. 1125–27 között a tunguz törzsekhez tartozó dzsürdzsik megdöntötték államukat, és megalapították a Csin-államot (Kr. u. 1115–1234).

Kommagéné – független ókori királyság Észak-Szíriában az Eufrátesz folyónál, a Taurus-hegységtől délre. Kr. e. 162-ben vált önállóvá, mikor a termékeny mezőgazdasági terület kormányzója, Ptolemaiosz fellázadt a Szeleukida *(-> Szeleukida Birodalom)* uralkodók ellen. Fia, Szamosz alapította a királyi fővárost, Szamoszatát Kr. e. 150 körül. Az egyik későbbi uralkodó, I. Antiokhosz behódolt Pompeius római hadvezérnek Kr. e. 64-ben. Mezopotámia egy darabját kapta ezért jutalmul, de mivel utóbb a parthusok mellé állt a

rómaiakkal szemben, Antonius Kr. e. 38-ban megfosztotta trónjától. III. Antiokhosz halálakor, Kr. u. 17-ben Tiberius császár a Római Birodalomhoz csatolta az országot, ám az Claudius uralkodása idején visszanyerte függetlenségét. Csak Kr. u. 72-ben, Vespasianus császársága alatt vált véglegesen Syria provincia részévé. Kommagéné királyi családja -> *Arménia* szatrapai dinasztiáján keresztül I. Dareiosz perzsa nagykirálytól és a Szeleukidákkal kötött házassági kapcsolatok révén Nagy Sándortól származtatta magát, és mint I. Antiokhosz síremléke bizonyítja, az ógörög hiedelmekkel felületesen áthatott perzsa Zarathustra-vallás követője volt.

Kongói Királyság – hajdani állam Afrika nyugati középső részén; a XV. században alapították. A XV. században a királyság a Kongo (Zaire) folyótól a Loje folyóig terjedő területet ölelte fel észak–déli irányban, nyugat–keleti irányban pedig az Atlanti-óceántól a Kwango folyóig terjedő vidéket foglalta magába. Több kisebb önálló állam fizetett adót délen és keleten a birodalomnak.

Anya és gyermek faszobrocskája a mai Kongó területéről

A Kongói Királyságban a manikongó uralkodott. Az ország hat tartományra oszlott, melyeket a manikongó által kinevezett kormányzók igazgattak. 1482-ben Di-

ego Cão portugál utazó látogatást tett a királyságban, és az akkor uralkodó manikongó, Nzinga Nkuwu kedvezően viszonyult a portugál kultúrához. 1491-ben portugál misszionáriusok, katonák és kézművesek keresték fel Mbanzát, a Kongói Királyság fővárosát. A misszionáriusok sokakat megtérítettek, köztük Nzinga Nkuwut is (aki az I. João nevet vette fel), a katonák pedig segítséget nyújtottak a manikongónak egy felkelés leverésében.
A következő manikongót, I. Alfonzot (1505–43) keresztény hitben nevelték, és megpróbálta a lakosságot áttéríteni a kereszténységre és az európai életmódra. Mindazonáltal a portugálok elsősorban magánvagyonuk növelésében voltak érdekeltek (különösen feketék elfogásával és rabszolgának való eladásával), kapzsiságuk nagy szerepet játszott a királyság meggyengítésében és a főváros (amit Sao Salvadornak neveztek el) tartományok feletti uralmának összeszűkülésében. Alfonz halála után a Kongói Királyság gyorsan hanyatlott, és komoly polgárháborúk dúltak területén. A portugálok figyelmüket a déli Ndongo királyság felé fordították, és azt 1556-ban győzelemre segítették Kongóval szemben.
1569-ben a portugálok megint a Kongói Királyságot támogatták a lundák támadásának elhárításában. A rabszolga-kereskedelem, amely tönkretette a Kongói Királyság társadalmi szerkezetét, tovább gyengítette a manikongó tekintélyét. 1641-ben II. Garcia manikongó holland szövetségben megpróbálkozott a portugál rabszolga-kereskedők ellenőrzésével, de 1665-ben egy portugál haderő döntően megverte a királyság hadseregét, és ettől az időtől a manikongó Portugália hatalom nélküli vazallusa lett. A királyság számos kis államra esett szét, melyek mindegyike különböző fokú függőségben állt a portugáloktól. A Kongói Királyság területének nagy részét a XIX. században Angolába, maradékát Kongó államba olvasztották.

Kosala – ókori indiai királyság, nagyjából a mai Oudh területén helyezkedett el. Fővárosa Ayodhya (Ajódhjá) volt. A Kr. e. VI. században hatalmas állam volt, de a szomszédos → *Magadha* királysággal való állandó háborúskodás meggyöngítette erejét olyannyira, hogy az utóbbi a Kr. e. IV. században magába olvasztotta. Kosala sok szanszkrit eposz, többek között a Ramajana színhelye. Buddha és Mahavira, a dzsainista vallás alapítója tanító tevékenységet folytatott a királyságban.

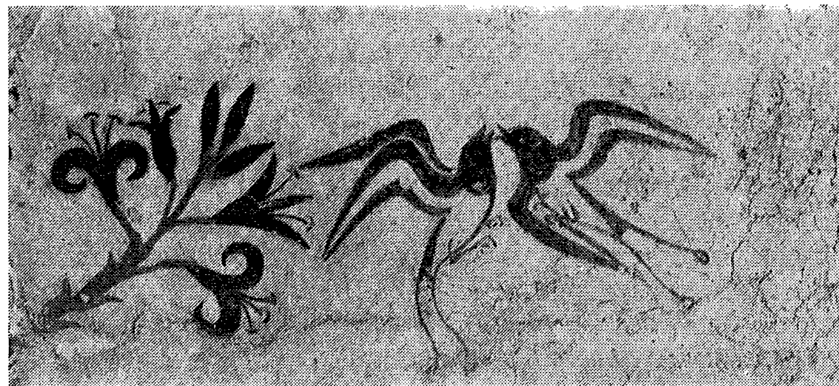
Kréta – földközi-tengeri sziget, a görög mitológia hatalmas királyáról, Minószról elnevezett, ún. minószi civilizáció (Kr. e. 3000–1000) színhelye. Európa első magas szintű kultúrájának emlékeit 1900-ban kezdte el Sir Arthur Evans feltárni. Kréta történetét a dór megszállásig ugyanő osztotta korai (3000–2100), középső (2100–1580) és késői (1580–1200) minószi szakaszra. Kréta legjelentősebb városi központjai ebben az időszakban Knósszosz, Mallia, Phaisztosz, Küdonia, Gurnia és Hagia Triada voltak, mindegyikükben paloták romjait ásták ki. A korai minószi szakasz kezdetén, Kr. e. 3000 körül egy új nép érkezett Kréta szigetére talán Nyugat-Anatóliából, talán még messzebbről – Szíriából vagy Palesztinából –, amelyet a krétai műveltség megalapítójának tekinthetünk. Kőedények, pecsétnyomók és az írás megjelenése mutatja kultúrájuk gyors fejlődését. Kréta ekkori kapcsolatait az óbirodalmi Egyiptommal pecsétkövek és amulettek bizonyítják.
A krétai kultúra aranykora Kr. e. 2200-tól 1450-ig tartott. Viszonylag békés időszak volt ez Kréta történetében, bár Malliában védőfalak nyomát tárták fel. A sziget sűrűn lakott volt, paloták körül összpontosuló városok, falvak és magában álló birtokok helyezkedtek el rajta, egyes villák hatalmas földbirtokokat ellenőriztek.
Több írásforma alakult ki ebben a korban: hieroglif képírás (kőpecséteken és a híres phaisztoszi korongon) és lineáris írások, mint a lineáris A (agyagtáblákon és kőedényeken). Ezeket a jeleket mind ez ideig nem fejtették meg.
A középső minószi kor kezdetén, 2000 körül építették az első nagy palotákat Knósszoszban és Phaisztoszban. Hogy ez természetes társadalmi fejlődés eredménye volt-e vagy idegen (luwiai?) behatásé, nem tudjuk.
2000 és 1900 között jött általános használatba a fazekaskerék, és

ekkor kezdték el gyártani a mesteri, gyakran tojáshéj vékonyságú, ún. kamarész vázákat, melyek formájukban és felépítésükben fémeket utánoztak. A legszebb darabokon sötétpiros, narancsszínű és fehér díszítések láthatók. 1900 és 1700 között a fazekasművészet Krétán elérte tetőfokát (knószszoszi királyi kerámiaraktárak, phaisztoszi „első palota"). Ebben az időszakban a knósszoszi és

Falfestmény Knósszoszból...

phaisztoszi nagy paloták elpusztultak, bizonytalan, hogy háború vagy természeti katasztrófa (földrengés) következtében-e.
A palotákat teljesen újjáépítették, és megkezdődött a késői paloták korszaka (1790–1375). A drágakővésés, ékszerkészítés, fémművesség (Vaphio-kupák) és fajanszművészet ekkor jutott delelőjére. A paloták és házak falainak vakolatára festett legkorábbi alakos freskók is erre a korra datálódnak. A fazekasművészet azonban hanyatlott, a finoman dekorált agyagvázák ritkák ebben az időszakban, mert egyre inkább fémeket használtak az étkészletben (réz, ezüst, arany). A híres, növények és tengeri élőlények ábráival díszített edények a következő korszakban jelentek meg.
A késői minószi korszak elején (Kr. e. 1580–1450) Knósszosz királyainak hatalma kiterjedt az egész szigetre. Vezetésükkel Kréta tengeri nagyhatalommá vált. Ezt a kedvező külpolitikai körülmények mellett (-> *hükszoszok* uralma Egyiptomban) a sziget hajóhada tette lehetővé.
A fellendülést a fejlett mezőgazdaság (szőlő, olajbogyó termesztése, juh-, kecsketenyésztés), a fejlett ipar (bronzművesség) és a közvetítő kereskedelem, illetve kalózkodás haszna alapozta meg.

... és Théráról

A gazdasági és politikai élet központja ebben az időben a királyi palota volt. Fontos szerepet töltöttek be a társadalomban az udvarban élő előkelők (hivatalnokok, birtokintézők), valamint a palota és a vidéki nemesség székhelyei körül élő jómódú kereskedők és iparosok.
1500 körül ismét pusztulás jelei tapasztalhatók Knósszoszban és más helyeken. A károk valószínűleg annak a földrengésnek voltak köszönhetők, mely a Théra (Szantorin) szigetén történt vulkánkitörést kísérte. A katasztrófa azonban, mely különösen a sziget keleti részét sújtotta, a knósszoszi palotát nem döntötte véglegesen romba. Knósszosz számára az 1450 és 1400 közötti korszak is a virágzás ideje maradt, melyet a gazdagon felszerelt, ún. harcossírok is bizonyítanak.
A XV. század közepén új hódítók tűntek fel Krétán, melyet egy eddig ismeretlen írás, a lineáris B megjelenése is tanúsít. A szövegek a görög nyelv egy archaikus változatában íródtak, tehát a sziget új urai a szárazföld felől érkező mükénéi akhájok lehettek. Bizonyos feltételezések szerint a knósszoszi palota végleges pusztulását is

az ellenük fellázadt krétai őslakosság által előidézett tűzvész okozta 1400 körül.
A krétaiak két- vagy többemeletes házakat építettek. Különösen lenyűgözőek a hatalmas paloták (Knósszosz, Phaisztosz, Mallia), melyeket nagy, derékszögű központi udvarok körül emeltek, és számos lépcsőház, illetve oszlopokkal körülvett udvar kapcsolódott hozzájuk. (Köztük a knósszoszi új palota 19 000 m^2-nyi területet foglalt el). Bonyolult szerkezetük kelthette a görög fantáziában a mondai embertestű, bikafejű szörnyeteg, a Minótaurusz útvesztőszerű lakhelyének, a labirintusnak képzetét. A mítosz kialakulásához ezenkívül a falfreskókon ábrázolt, bikaháton egyensúlyozó akrobaták látványa is hozzájárulhatott. A krétaiak vallására a képzőművészeti emlékekből következtethetünk. Központi alakja egy nagy anyaistennő („kígyós istennő") lehetett. A paloták speciális rendeltetésű részein kívül a barlangok is kultuszhelyként szolgáltak.

kunok – török nyelvű nomád nép volt, mely a X. század végén indult el a Huang-ho (Sárga-folyó) nagy kanyarulatánál fekvő őshazájából nyugatra. Vándorlásuk közben csatlakoztak hozzájuk a török nyelvű, de indoeurópai eredetű szárik. A XI. század első felében a Szir-darjától délre erős törzsszövetséget alkottak a kunok, a szárik és a kipcsakok. A század második felében az úzok tovább szorították őket nyugatnak, 1054-ben az orosz fejedelemségek déli végein jelentek meg, az 1070-es években pedig államuk már az Al-Dunáig húzódott. 1091-ben Bizáncnak nyújtottak segítséget a besenyők, majd a magyarok ellen, de I. (Szent) László szétverte seregüket. 1099-ben az oroszokkal szövetségben legyőzték I. (Könyves) Kálmán magyar király hadát. A XI—XII. században hatalmas területek fölött gyakoroltak ellenőrzést. A XII. század első felében nagyobb keleti és kisebb nyugati törzsszövetségre bomlottak. 1219-ben Dzsingisz kán vezetésével a mongolok támadták meg a kunokat. 1223. június 16-án a Kalka folyó melletti csatában az orosz és kun hadak vereséget szenvedtek a mongoloktól. 1229-ben és 1237-ben újabb támadás érte őket, ekkor 1238-ban Köten kán menedéket kért IV. Béla magyar királytól. Az 1241-es események (Köten meggyilkolása, a tatárjárás) hatására a kunok kivonultak Magyarországról. 1246-ban IV. Béla ismét visszahívta őket, s 1279-ben foglalták törvénybe a végleges kun települési helyeket (Nagy- és Kiskunság). Bár a későbbiekben beolvadtak a magyarságba, a kun szállások népessége ma is őrzi a kun tudatot.

Kús – ókori núbiai királyság Szudán területén, mely Kr. e. XI. és a Kr. u. IV. század között virágzott. Kús uralkodói a Kr. e. VIII. század közepén elfoglalták Felső-Egyiptomot egészen Thébáig, majd Piankhi király (Kr. e. 741–715) elhódította Egyiptom többi részét is Tefnaht szaiszi uralkodótól. Fiát, Taharkát azonban az asszírok legyőzték a Nílus-deltában, és Kr. e. 667 körül elvesztette ellenőrzését Egyiptom felett. A kusita fővárost ezután Napatából a Kr. e. VI. század közepén Meroéba tették át.
Meroé virágzó állam központja volt egészen a Kr. e. IV. századig, akkor azonban az etiópiaiak fennhatóságuk alá kényszerítették. Egy elmélet szerint Meroé népe nyugat felé vándorolt, és a Csádtó környékén ők honosították meg a vasöntés technikáját.
Napatában Taharka király a thébai szentélyekhez hasonló nagy templomokat építtetett. Meroé romjai közül figyelmet érdemelnek a királyi paloták (Kr. e. VI. század) és Amon isten temploma. A város közelében temető és három piramiscsoport látható.

kusánok – a kínaiak által jüe-csinek nevezett indoeruópai nyelvet beszélő nép, akik Kr. e. 100 körül átkeltek az Oxus (mai Amu-darja) folyón, és megszállták –> *Baktria* területét. Kb. Kr. u. 50-ben a kusánok öt törzse továbbnyomult Indiába, és egyesülésükből létrejött az észak-indiai Kusán Birodalom, mely virágkorát Kaniska királysága alatt érte el. Országa a Pamírhegységtől Bengálig terjedt, fővárosa Pesávarban (Peshawar) volt. Kaniska támogatta a buddhizmust, és a kereskedelmi kapcsolatok kiterjesztését missziós tevékenységgel párosította, számos buddhista építményt emelt, uralkodása alatt fejlődött ki a híres gandharai szobrászati iskola.

Kusán harcos ábrázolása

A királyság Kr. u. 240 körül függőségbe került az → *Újperzsa (Szasszanida) Birodalom*tól.

kvádok (quadok) – a sueb csoportba tartozó germán törzs, mely Kr. e. 8-ban elhagyta a Majna folyó vidékét, és a mai Morvaország területére költözött. A kvádok közeli kapcsolatban álltak a → *markomannok*kal. Vannius a Morva és a Vág között királyságba tömörítette őket, de miután Kr. u. 50 körül megbuktatták, a rómaiak alattvalóit Pannoniában telepítették le. Egy Domitianus elleni háborútól eltekintve a kvádok békében éltek a rómaiakkal egészen a nagy markomann háborúkig. Bár a markomannok mellett felzárkózó kvádokat a rómaiak leverték, továbbra is állandó veszélyt jelentettek, és a markomannokkal vagy a szarmata jazigokkal (→ *szarmaták*) együtt gyakran fosztogatták a római területeket (pl. 282-ben, 358-ban és 375-ben). 375-ben Valentinianus császár a kvádok elleni büntetőhadjárata során halt meg szélütésben. Később a kvádok közül egyesek a → *vandálok*hoz és az → *alánok*hoz csatlakoztak, velük vonultak az Ibériai-félszigetre.

langobárdok (longobardok) – a germán népek közé tartozó népcsoport. A langobárdok skandináviai őshazájukból az Elba alsó folyásához vonultak. Itt találta őket Tiberius Kr. u. 5-ben. Innen Morvaországba, majd délebbre, a Duna vidékére vonultak, és megalapították első országukat (Pannoniában). 551-ben Bizánccal szövetségben döntő vereséget mértek Turisind gepida (→ *gepidák*) király csapataira. 567-ben Alboin lett a langobárdok főnöke, aki Bajánnal, az → *avarok* fejedelmével szövetkezett a gepidák és Bizánc ellen. Az avarok azonban veszélyesnek tűntek számukra, így 568-ban itáliai hadjáratra vonultak, és ott Pavia (572) központtal királyságot alapítottak. Főként a Pó medencéjében, Észak-Toscanában, Umbriában telepedtek meg. Országuk – miután 574-ben hercegségekre esett szét – 584-től ismét királyság lett, s Authari király alatt jó kapcsolatai alakultak ki északi szomszédaival. 643-ban Rothari király kodifikálta a langobárd népjogot (Edictus Rothari). Hatalmuk tetőpontja a VII. század második felében, I. Grimwald idején teljesedett ki. 751-ben Aistulf elfoglalta Ravennát, véget vetve ezzel az itáliai bizánci uralomnak. 773–774-ben Nagy Károly frank (→ *frankok*) király meghódította a langobárd királyságot, amely így egyesült a Frank Birodalommal. Nevüket Lombardia őrizte meg.

Latin Császárság – feudális állam, melyet a negyedik keresztes hadjárat vezetői alapítottak a Bizánci Birodalom területén, miután 1204-ben kirabolták Konstantinápolyt. A keresztes lovagok eredeti úti célja Egyiptom volt, de Konstantinápolynál nem jutottak tovább. Az őket hajókon szállító Ve-

lencei Köztársaság érdekeivel összhangban beleavatkoztak a Bizánci Birodalom belviszályaiba, majd megdöntötték azt. Velence ily módon megszabadult legfontosabb versenytársától a levantei kereskedelemben. A Latin Császárság, melyet Romaniának is neveztek (nem tévesztendő össze a későbbi Romániával!), 1204 és 1261 között állt fenn, területe magába foglalta a Dardanellák mindkét partját, uralkodói pedig más, Görögország területén elhelyezkedő keresztes államok (Thesszaloniki Királyság, Akhaiai Fejedelemség stb.) hűbérurai voltak. Az ország létrehozása után nem sokkal máris hanyatlani kezdett a -> *Nikaiai Császárság*, az -> *Epíruszi Despotátus*, a bolgárok és a törökök állandó támadásai következtében, emellett a hódítók közti belső egyenetlenségek és az ortodox görögök ellenállása is gyöngítette. 1222-ben Thesszalonikét elfoglalta az Epíruszi Despotátus. 1224-re III. János nikaiai császár visszafoglalta Kis-Ázsiát. 1261-ben végül Konstantinápoly is megadta magát VIII. Mihály nikaiai császárnak, miután kis híján Iván Aszen bolgár uralkodó már 1234-ben elfoglalta. VIII. Mihály uralma alatt genovai segítséggel helyreállt a Bizánci Birodalom, Velence mindazonáltal továbbra is birtokában tartotta a legtöbb görög szigetet. Az Athéni Hercegség katalán uralom alá került, Akhaia pedig a francia Villehardouin család kezében maradt 1278-ig.

latinok – indoeurópai (italicus) nyelvet beszélő ókori itáliai nép, a latiumi síkság lakói. A vegyes eredetű nép (többségében hamvasztásos temetkezés jellemző kultúrájukra, de felbukkan a halottak elföldelése is) eredetileg számos kis közösségben, populusban élt, melyek a Kr. e. VIII–IV. században fokozatosan nagyobb államokba olvadtak össze, a legerősebb közöttük Róma volt. A populusok vallási jellegű szövetségeket alkottak, amelyek közül a legtöbb tagot Jupiter Latiaris kultuszcsoportja számlálta az Alba-hegyen. Vezetése korán római kézbe került, ám ez nem jelentett egyben politikai irányító szerepet is. A legjelentősebb ferentinai liga Diana ariciai szentélye körül tömörült, és a Kr. e. VI–IV. században egész Latium politikai központjának számított, ahol a független populusok képviselői egyenlő feltételek alapján tárgyaltak, szövetségi tisztségviselőket választottak és egyeztették közös politikai tevékenységüket. Ezeket a feltételeket, a római etruszk uralom és a többi latin állam Róma ellen viselt háborúja (Kr. e. 498–493) után Spurius Cassius konzul szerződésben újból megerősítette. A helyzet változatlan maradt a Kr. e. V. század zavaros időszakában is, ám a következő században Róma egyre nagyobb mértékben kezdett beleavatkozni szomszédai ügyeibe. A latinok Kr. e. 340–338 között fegyvert fogtak az új politika ellen, ám a rómaiak a -> *samnisok* segítségével leverték őket (latin háború), a szövetséget feloszlatták, a kisebb államokat bekebelezték, a nagyobbakat pedig alávetett szövetségeseikké tették.

ligurok – ókori nép, először a massziliai (a mai Marseille) görög gyarmatosok bennszülött szomszédaiként ismerték meg őket az antikvitásban. Lakóterületük határai Észak-Itália meghódításakor rajzolódtak ki a rómaiak előtt (Kr. e. III. század). A kelták szövetségesei voltak, és a velük szomszédos földeket foglalták el: a part mentén a Rhône folyótól az Arno folyóig, a szárazföld belsejében a Durance és a Pó folyótól délre fekvő hegyek között. Kr. e. 238 és 117 között a rómaiak meghódolásra kényszerítették az ezen a vidéken élő ligur törzseket. Erre az időre a nyugati ligurok nagymértékben összeolvadtak a keltákkal, Sztrabón ókori földrajztudós úgy utal a salluviusokra és más Marseille környéki törzsekre, mint keltoligurokra vagy egyszerűen keltákra.
A ligurok nyelvéről szinte semmit sem tudunk, bár egyes *-asco* végződésű helynevekben nyomai felfedezhetők.

luzitánok – ókori keltibér népcsoport a Pireneusi-félsziget nyugati részén. Törzseik Viriathus vezetésével szövetségbe tömörültek Róma ellen, de kemény harcok után, Kr. e. 137-ben térdre kényszerítették őket. Sulla diktatúrája idején a néppárti menekült Sertoriust támogatták, és csak Kr. e. 72–71-ben tudta őket Pompeius leverni.

Lüdia – ókori ország Kis-Ázsia nyugati részén, → *Káriá*tól északra és Müsziától délre (ma Észak-nyugat-Törökország). A Mermnadai-dinasztiát, mely kb. Kr. e. 700-tól 550-ig uralkodott Lüdia felett, Gügész alapította, kit a görög mitológia a láthatatlanná tévő gyűrű mondájával kapcsolt össze. A kis királyság birodalommá növekedett az Új Hettita Birodalom (→ *hettiták)* bukását követő zűrzavarban. Legendákat meséltek Lüdia aranyban való gazdagságáról, és fővárosa, Szardeisz valóban pompázatos volt. A lüdiai uralkodók használtak a történelemben első ízben vert pénzt a Kr. e. VII. században. Lüdia királya, Alüattész Kr. e. 585-ben Küaxarésszel, Média (→ *médek)* királyával csapott össze csatában, de egy napfogyatkozás hatására az ellenséges felek békét kötöttek egymással. Ugyanebben az időben az ázsiai görög városok szoros kapcsolatba kerültek Lüdiával, és a közmondásosan gazdag Kroiszosz király (Krőzus) uralkodása idejére, Milétosz kivételével, mind a lüd fennhatóság elismerésére kényszerültek. Ez az uralkodó azonban a hagyomány szerint a delphoii jósda egy jövendölését helytelenül értelmezve háborúba keveredett Nagy Kürosz perzsa (→ *Perzsia)* királlyal, aki Kr. e. 546 körül legyőzte és elfoglalta az országot. (Kroiszosz életét megkímélte, és tanácsadói közé emelte).
Lüdia nemcsak a pénzverés feltalálásával, hanem zenei újításaival is nagy hatást gyakorolt a görögökre. A lüd nyelv – úgy tűnik – az indoeurópai nyelvek anatóliai csoportjába tartozott. Körülbelül ötven nyelvemlék maradt ránk a Kr. e. IV. századból, és Augustus római császár korában még beszéltek ezen a nyelven.

Lükia – hegyes vidék Kis-Ázsia délnyugati részén. Lakóit a görögök thermülainak nevezték, és Krétából származtatták őket; a hettita (→ *hettiták)* forrásokban lukka néven jelennek meg. Kr. e. 546-ban letörve a lükiaiak hősies ellenállását, a perzsák (→ *Perzsia)* foglalták el a területet. Ezután Lükia számtalan gazdát cserélt (déloszi szövetség, → *Kária*, Ptolemaioszok, Szeleukidák, Rhodosz). A lakosság hevesen ellenállt a rhodoszi uralomnak, így Róma Kr. e. 169-ben szabadnak nyil-

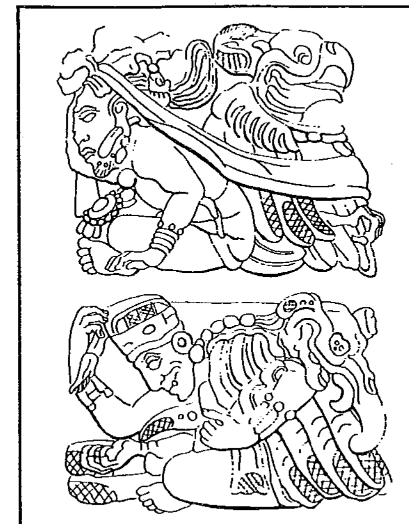
vánította. Ez a szabadság egészen Kr. u. 43-ig állt fenn, ekkor Claudius császár Lycia-Pamphylia néven római provinciává alakította át a területet. A lükiaiaknak szokatlan érzéke volt az együttműködésre és a szövetkezésre. Már a perzsa uralom idején, amikor minden lükiai várost saját uralkodója igazgatott, a városok pénzverésének egyformasága valamiféle szövetséget sejtet közöttük. Nem sokkal Kr. e. 200 előtt hivatalosan is létrejött a lükiai szövetség, melynek tanácsában és gyűlésében minden egyes város nagyságának és jelentőségének arányában képviseltette magát. A Kr. e. 169-et követő két évszázadban a szövetség betöltötte egy független állam összes funkcióját, és a császárság alatt is fennmaradt, még ha korlátozott hatáskörrel is. Az egyes városok nevében a szövetség bocsátott ki egységes – lantot, a lükiaiak védőistenének, Apollónnak jelképét ábrázoló – pénzérméket. A lükiai nyelvet és írást a IV. századig használták a feliratokon, a nyelv rokonság nélküli, bár mutat bizonyos indogermán vonásokat. Az ábécé 29 betűből áll, melynek több mint felét a görögből vették át.

M

Magadha – ókori indiai királyság, nagyjából a mai Bihar állam helyén terült el. Fővárosa Pataliputra (a mai Patna) volt. A királyság a Kr. e. VII. század közepén kezdett felemelkedni, és gyorsan terjeszkedett, különösen Bimbisara uralkodása (540–490) alatt. Kr. e. 325 körül Csandragupta (→ *Maurja Birodalom*) foglalta el Magadhát, aki a királyságot birodalma magjává tette. Magadha homályos időszak után a Kr. u. IV. században nyerte vissza jelentőségét, mint a Gupta-dinasztia (→ *Gupta Birodalom*) hatalmi központja. A buddhizmus és a dzsainizmus, az ókori India két nagy vallása Magadhában fejlődött ki, Buddha is a szanszkrit nyelv magadhai nyelvjárását használta.

maják – a Yucatán-félsziget, Dél-Mexikó, Guatemala és Honduras egy részének indián népe. Időszámításunk kezdetének idején keletkezhettek az első premaja települések (Petén, Tikal, Uaxactún). A III–IX. század között virágzott a klasszikus maja civilizáció, mely csodás építészetéről (templomok, piramisok), fejlett matematikai és csillagászati ismereteiről híres. Néhány évszázad múltán – valószínűleg a túlnépesedés és a föld kimerülése miatt – kisebb csoportokban megindult az áttelepülés a Yucatánra. A IX. században megerősödött a tolték hatás, s megnövekedett Chitzén Itza és Mayapán városok politikai hatalma. Kialakult a „Három város szövetsége" (Uxmal, Chitzén Itza, Mayapán), mely mintegy másfél évszázadon át viszonylagos nyugalmat teremtett a térségben. A spanyol hódítás küszöbén, 1440 körül Chitzén Itza fellázadt Mayapán uralma ellen, s ekkor az egész

maja civilizáció pusztulásnak indult. Birodalmukat, mely sohasem volt egységes, 1526-tól látogatták a konkvisztádorok.
Városaik, melyekben a maja társadalom szerveződött, vallási és politikai központok voltak, bennük a papok és a nemesek uralkodtak. A maják eredeti hazájukban ma is nyelvi és kulturális egységben élnek.

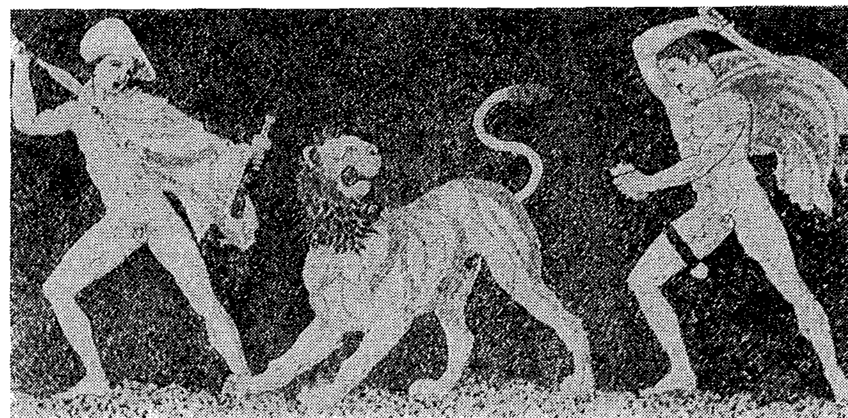

A maják az emberalakokkal és a testtartásokkal számokat fejeztek ki.

Makedónia – ókori ország a mai Észak-Görögország területén.
A tulajdonképpeni Makedónia a Halkidikí (Khalkidiké)-félszigettől északra, északnyugatra és északkeletre elterülő parti síkságot foglalta magába. Felső-Makedónia a síkságtól nyugatra és északra fekvő magasföldet ölelte fel. A síkság igen termékeny volt, a keleti parton jelentős ezüstbányák helyezkedtek el. A térség lakossága kevert volt, görög elemet is tartalmazott. Makedóniát a görög kultúrával először a partvidéken alapított görög gyarmatok hozták szorosabb kapcsolatba (a Kr. e. VIII. századtól), ezek a városok azonban anyavárosaikhoz kötődtek, és politikailag elszigetelődtek Makedóniától. A Kr. e. VII. századra mindazonáltal Nyugat-Makedóniában létrejött a politikai egység egy görögül beszélő család vezetésével, melynek tagjai felvették a királyi címet, és megnövelték országuk gazdagságát.
Makedónia → *Perzsia* adófizetője lett Kr. e. 500-ban, de nem játszott lényeges szerepet a görög–perzsa háborúkban. I. Alexandrosz volt az első makedón uralkodó (meghalt 450-ben), aki beavatkozott a görög politikába, és politizálásába görög vonásokat

vegyített. A következő évszázadban a hellén hatás tovább növekedett, és az állam egyre erősebb lett. Ez a folyamat csúcspontját II. Fülöp (Philipposz) uralkodása (Kr. e. 359–336) alatt érte el, aki megreformálta a makedón hadsereget (makedón falanx), és mesteri politikával, hol arannyal, hol fegyverrel, Görögország legerősebb hatalmává, majd urává tette országát. Makedóniához csatolta Felső-Makedóniát, Khalkidikét és Trákiát *(→ trákok)*, majd Kr. e. 338-ban Khaironeiánál legyőzte a görög városállamok egyesített haderejét. A következő évben megrendezett korinthoszi kongresszuson szövetségbe tömörítette a görögöket, és nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy élükön elindul meghódítani a hatalmas perzsa birodalmat. Ígéretét meggyilkolása (336) miatt nem válthatta be, a feladatot már fia, a világhódító Nagy Sándor (336–323) hajtotta végre, aki az akkori világ legnagyobb birodalmát hozta létre. Sándor halála után makedón tábornokai (a diadokhoszok), államok és dinasztiák alapítói szabdalták szét egymás között örökségét. Makedón és görög katonáik telepeket és városokat hoztak létre keleten, és a hellenisztikus kultúra terjesztői lettek.

Maga Makedónia és Görögország birtoklásáért is heves harcok indultak Nagy Sándor halála után. Kr. e. 319 és 316 között Kasszandrosz foglalta el Makedóniát és tartotta uralma alatt 297-ben bekövetkezett haláláig. I. Démétriosz, épeiroszi Pürrhosz, Lüszimakhosz és mások kérészéletű próbálkozásai után II. Antigonosznak sikerült végül megszilárdítani hatalmát Makedóniában, és ezentúl leszármazottai, az Antigonidák uralkodtak az országban. Visszaverte a galaták *(→ Galatia)* támadását, és hosszú uralkodását (277–239) Makedónia gazdasági talpra állítására használta. Ebben az időben állandósult Makedónia és a görög városállamok konfliktusa, melynek eredményeként számos polisz visszanyerte függetlenségét. Egy másik erős király, III. Antigonosz (229–221) azonban helyreállította birodalma hegemóniáját felettük. Utóda, V. Fülöp (Philipposz) (221–179) alatt Makedónia háborúkba keveredett Rómával. Bár az I. makedón háború (215–205) kedvezően végződött

Oroszlánvadászat. Mozaik Pellából

Fülöp számára, a II. makedón háborúban (200–197) döntő vereséget szenvedett, és flottája nagy részének átadására és hatalmas hadisarc fizetésére kényszerült, országa területe pedig a tulajdonképpeni Makedónia területére zsugorodott. Később azonban a király Róma-barát politikájával elérte a hadisarc összegének csökkentését. Utóda, Perszeusz (179–168) oktalanul felkeltette Róma gyanakvását, és elvesztette királyságát a III. makedón háborúban (171–167).

Róma Makedóniát négy köztársaságra tagolta szét. Miután Andriszkosz trónkövetelő megpróbálta új életre kelteni a királyságot (150–148), Róma megszüntette az ország önállóságát, és területéből Macedonia provinciát hozta létre. Makedónia fővárosa Kr. e. 400-tól Kr. e. 167-ig Pella volt.

Mali – nyugat-afrikai királyság a mai Mali állam területén. A középkori Mali hatalmas birodalom volt, a világ egyik legnagyobb aranyellátója. Fénykorát a XIV. században élte Mansu Musa császársága alatt (1312–1337), aki arannyal és rabszolgákkal megrakodva 1324-ben Mekkába zarándokolt.

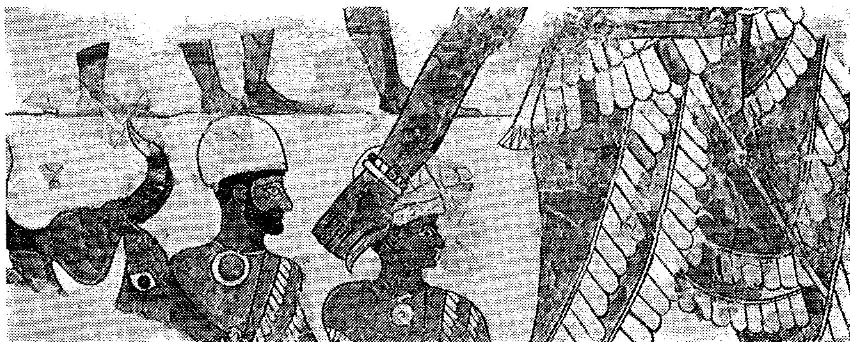
Uralkodása idején a muzulmán tudományosság új magaslatokat ért el Maliban, Timbuktu és Djen-

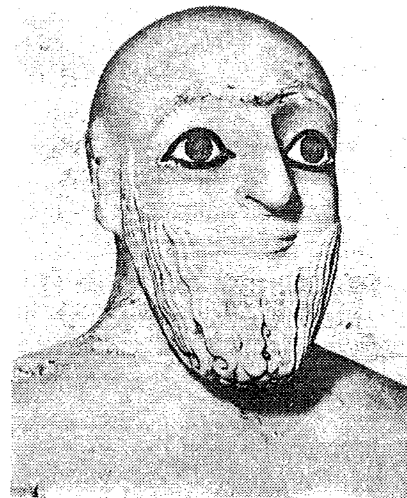
né városai pedig a kereskedelem, a tudomány és kultúra központjai lettek.
A Mali birodalmat a térségben a gaoi Szongáj Birodalom váltotta fel, mely a XV. században emelkedett nagyhatalommá.
Legnevezetesebb uralkodója, I. Aszkia Muhammad szintén elzarándokolt Mekkába.
1590-ben a belső megosztottságtól már meggyöngült államot egy marokkói sereg döntötte meg.

Mameluk Szultánság – a mamelukok török és kaukázusi, cserkesz származású, az egyiptomi szultánok számára kiképzett testőrök voltak. Eredetileg rabszolgák, akik nagyhatalmú katonák lettek néhány évszázad alatt. 1250-ben Kairóban, Turán sah ellen tört ki a mameluk testőrök felkelése, s meggyilkolták az utolsó ajjúbida uralkodót. Mameluk szultánságuk 1250–1517 között állt fenn Egyiptomban és Szíriában. Hadakoztak a francia keresztes lovagok ellen (1248–50), majd többször a mongolokkal is. 1291-ben elfoglalták az utolsó keresztény szentföldi birtokot, Akkont is. 1517-ben I. Szelim szultán döntötte meg birodalmukat.

Mári – ókori mezopotámiai város (a mai Szíriában) az Eufrátesz középső folyásánál; egy hajdani virágzó állam központja. A települést arab sírásók fedezték fel véletlenül az 1930-as években, és francia régészek tárták fel. Mári a Dzsemdet Naszr periódusban, a Kr. e. III. évezredben vált lakottá. Kr. e. 1800 körül Nyugat-Ázsia kereskedelmi és kulturális központjává emelkedett, hatalma a tulajdonképpeni Babilón (→ *Babilónia)* határától Szíria határáig 480 kilométernyi járóföldön érvényesült. Lakói → *amoriták* voltak. Istár istennő temploma és más alkotások, melyek romjai közül előkerültek, bizonyítják, hogy Mári korán kifejlesztette saját magas szintű művészeti stílusát. Nagy királya, Zimrilim (Hammurápi óbabilóni uralkodó kortársa, XVIII. század) levéltárát 1937-ben ásták ki. Húszezer agyagtáblát tartalmazott, melyek lehetővé teszik a mezopotámiai események időpontjának meghatározását a Kr. e. II. évezredben. Megtalálták Zimrilim nagy palotakomplexumát is, amelynek több mint kétszáz szobája volt, és két hektárnyi területet ölelt fel. Márit Hammurápi foglalta és pusztította el (Kr. e. XVIII. század első fele), így Babilón lett Nyugat-Ázsia központja. Soha többé nem nyerte vissza korábbi jelentőségét.

Falfestmény töredéke Máriból

Templomi méltóság szobra Máriból

markomannok – ókori nyugati germán (sueb) törzs, nevük határterületen lakókat jelent, először Julius Caesar említi őket. A → *kimberek* és teutonok mozgásának hatására a markomannok Kr. e. 100 körül elhagyták a mai Szászország és Thüringia területét, a felső és középső Majnánál telepedtek le, és részt vettek Ariovistus Gallia elleni vállalkozásában.
Az idősebb Drusus római hadvezér támadását követően (Kr. e. 9) továbbköltöztek a mai Csehország

területére. Itt Meroboduus hatalmas királyságot alapított, melyet Augustus császár veszedelmesnek tartott és el akart pusztítani, de a pannon–illír felkelés ebben megakadályozta. Maroboduust a –> *cheruskok* Arminius elleni háborúja meggyöngítette, így tudta Kr. u. 19-ben Catuolda megfosztani trónjától. A soron következő királyok laza függésbe kerültek Rómától, később azonban háborúba sodródtak a Római Birodalommal Domitianus és Nerva császárok uralkodása alatt. Különösen hevesek voltak a harcok az ún. nagy markomann háborúk során (Kr. u. 166–172, 177–180), ahol Marcus Aurelius küzdött győzelmesen ellenük: e csaták jeleneteit örökítik meg Marcus Aurelius diadaloszlopának domborművei Rómában. Bár a császár fia, Commodus békét kötött velük, a következő századokban még sok bajt okoztak a birodalomnak. 500 után elhagyták a mai Csehország területét, és beolvadtak a bajorokba.

masszagéták – harcias ókori nomád nép a Kaszpi-tengertől keletre, a mai Kirgizia földjén és az Aral-tó környékén.

Az ókori írók vad szokásokat tulajdonítottak nekik. (Asszonyaikat közösen birtokolták, az öregeket megölték és megették.) Országuk rézben és aranyban bővelkedett, fegyvereik és lószerszámaik díszes kivitelűek voltak. A napistennek lovat áldoztak.
Hérodotosz szerint Nagy Kürosz perzsa király a masszagéták királynője, Tomürisz elleni küzdelemben esett el.

Mauretania – ókori ország a mai Észak-Marokkó és Nyugat-Algéria területén. (Semmi köze sincs a mai Mauritánia államhoz!) A lakosság zöme (a maurus törzsek) a berberek mór ágához tartozott, mely délen négerekkel keveredett, a földközi-tengeri és az atlanti partokon pedig föníciai kereskedelmi állomások helyezkedtek el. A terület fő exportcikkei: elefántcsont, bíborfesték és értékes fák voltak.
A Kr. e. II. századra a kis mór törzsek királyságokba tömörültek, uralkodóik, Bacchus és Bogud fontos szerepet játszottak Róma Jugurtha –> *numídiai* király elleni harcában és polgárháborújában. A római jog és a görög művészet

egyre inkább tért hódított, II. Juba uralkodása idején (Kr. e. 25 – Kr. u. 23), Ptolemaiosz (23–40) Rómában történt meggyilkolása azonban Róma-ellenes zavargásokhoz vezetett. Mauretaniát Suetonius Paulinus és Hosidius Geta római hadvezérek csendesítették le, Claudius császár pedig Kr. u. 44 előtt két provinciát szervezett területéből Tingis, illetve Caesarea központtal. A mór lovasság a római hadsereg kötelékében harcolt ezentúl, és a mór származású Lusius Quietus a legelső római hadvezérek közé emelkedett Traianus császár uralkodása alatt. Mindazonáltal Mauretania nagy területei mór törzsfőnökök hatalma alatt maradtak, kik a III. és IV. században felkeléseikkel veszélyeztették a Római Birodalom biztonságát.

Asóka király király oszlopfője

Maurja Birodalom – királyság a Maurja család uralma alatt az ókori Indiában (Kr. e. 325–183).
A Maurja Birodalmat Csandragupta alapította, aki elfoglalta a magadhai királyságot, és fővárosát Pataliputrába (ma Patna) helyezte. Miután Kr. e. 305-ben legyőzte Szelukosz Nikatór szeleukida uralkodót, kiterjesztette birodalmát nyugati irányban Afganisztán területére is. Országát keleten a Bengáli-öböl, délen pedig a Narbada folyó határolta. Fia, Bindusára elfoglalta Dekkánt, unokája, Asóka, az ókori India leghíresebb

uralkodója pedig a történelemben először közös uralom alatt egyesítette majdnem egész Indiát és Afganisztánt. Asóka a Kalinga állam elfoglalásakor elkövetett tömeggyilkosságokat megbánva áttért a buddhizmusra, azt államvallássá tette, erőszakmentes politikát folytatott, és enyhített a törvények szigorán.
A Maurja Birodalom kultúrája, bár perzsa és görög hatások is érték, az indiai bennszülött civilizáció első nagy virágkora volt. Asóka halála után a Maurja Birodalom anarchiába zuhant, részeire tagolódott, és gyorsan lehanyatlott.

médek – ókori nép, birodalmuk központja a Kaszpi-tengertől délnyugatra elterülő hegyvidéken helyezkedett el. A médek a perzsával rokon indoeurópai nyelvet beszélték, eredetileg törzsi formában éltek, egyesek nomád életmódot folytattak, mások erődített falvakban laktak. A Kr. e. I. évezred kezdetén az Urmia-tó szomszédságában voltak találhatók, és az asszírokkal *(→ Asszíria)* hadakoztak.
Deiokész, akit Hérodotosz a méd birodalom megalapítójaként tart számon, az asszír feljegyzésekben még csak helyi főnökként jelenik meg. A médek tulajdonképpeni egyesítője Phraortész (Khsatrita, 675–653) volt. Fia, Küaxarész (Uvaksatra, 625–585) elfoglalta a szomszédos területeket, és Nabú-apal-uszur (Nabopolassar) újbabilóni királlyal szövetségben megdöntötte a médeket korábban függőségben tartó Asszíria hatalmát. Kr. e. 612-ben az asszír főváros, Ninive elesett a méd csapatok rohama alatt.
Küaxarész birodalma magába

Méd férfi szobra

foglalta Irán legnagyobb részét, északon a valaha *→ Urartu*hoz tartozó területeket és *→ Kappadókiá*t a Halüsz folyóig. Államszervezetéről keveset tudunk. Utóda, Asztüagész (Istumegu, Kr. e. 585–549) kiterjesztette az ország határait Babilónia rovására, de perzsa vazallusa, Kürosz legyőzte, és Média *→ Perzsia* uralma alá került.

messapiaiak (messapiusok) – ókori nép, mely Calabriába a korai vaskorban vándorolt be. Valószínűleg illír *(→ illírek)* és nem krétai eredetűek voltak, kétségkívül az illír nyelvek egyikét beszélték. Több mint 200 feliratuk maradt fenn a Kr. e. 450 és 50 közötti időből a tarentumi ion ábécé betűivel rögzítve. A civilizált messapiaiakat, Tarentum dél-itáliai görög gyarmatváros közvetlen szomszédait, alig lehetett megkülönböztetni a calaberektől (kik Brundisium mellett laktak) és a salentinusoktól (kik az olasz csizma sarkában éltek), sőt az apuliai peucetiusok és daunusok, bár Tarentumot támogatták a messapiaiak ellen, szintén messapius nyelven beszéltek. Mindezeket a népeket az ókoriak összefoglalóan iapygoknak nevezték. Kr. e. 473-ban a messapiaiak legyőzték Tarentumot, és 413-ban Artas király uralkodása alatt Athént segítették a szicíliai Szürakuszai ellen. A pürrhoszi háborúban azonban Tarentum oldalán harcoltak Róma ellen *(→ Épeirosz)*, ennek következtében Kr. e. 266-ban Róma meghódolásra kényszerítette őket. Bár ezután keveset említik őket, hosszú ideig nem asszimilálódtak teljesen.

midjániták – a Bibliában is említett, Észak-Arábiában és a Palesztinától keletre eső földeken élő nomád beduin nép. Közeli kapcsolatban állottak a zsidókkal. Mózes náluk keresett menedéket, papjuk, Jetro lányát vette feleségül. A Bírák korában megtámadták és sanyargatták Izraelt, Gedeon verte le őket. Az első népek között voltak, akik tevét tenyésztettek.

Mitanni – ókori királyság, melyet a Kr. e. II. évezredben alapítottak Északnyugat-Mezopotámiában. Indoeurópai nyelvet beszélő nép hozta létre, de később a népességben a hurrita *(→ hurriták)* elem lett domináns. Fővárosa Vassu-

kanni volt. Mitanni egy időben fennhatósága alatt tartotta -> *Asszíriát*, és katonai akciókkal igyekezett visszatartani Egyiptomot Szíria meghódításától. Kr. e. 1450 körül III. Tutmószisz (Thotmesz) egyiptomi fáraó hadserege sikeresen nyomult előre az Eufrátesz folyóig, Mitanni királya ekkor megadta magát, és adót küldött Egyiptomba, hogy megállítsa a támadást. Később baráti viszony fejlődött ki a két hatalom közt, amit a Tusratta, Mitanni királya és III. Amenhotep, Egyiptom fáraója közti levelezés is bizonyít. A XIV. században Mitanni harcokba bonyolódott a -> *hettitákkal*, és Kr. e. 1335 körül összeomlott a Hettita Birodalom és az újjáéledő Asszíria támadásai következtében.

moábiták – a Holt-tengertől keletre eső felföldeken (ma Jordánia) élő nép. Ez a terület kelet felől nem kap természetes védelmet, ezért története folyamán állandóan ki volt szolgáltatva a nomád beduinok betöréseinek. A moábiták közeli rokonságban álltak a zsidókkal, az ún. moábita kő felirata gyakorlatilag a bibliai héberrel azonos nyelven íródott. (Ezt az oszlopot Kr. e. 850-ben Mesa moábi király emelte, és rajta hosszú felirat örökíti meg Izrael elleni felkelése győzelmét. A követ F. A. Klein német lelkész fedezte fel 1868-ban Dibonban, a Jordán folyó mellett.) A moábita királyság Kr. e. 733 körül szűnt meg politikai egységként létezni. III. Tukulti-apil-Ésarra asszír (-> *Asszíria*) király hódításai következtében. A népet később a -> *nabateusok* olvasztották magukba. A moábita vallás a kánaánihoz hasonlított. Az ásatások szerint az első moábi települések a Kr. e. XIII. században keletkeztek.

Monomotapa – hajdani állam Délkelet-Afrikában. A Monomotapa birodalmat, melynek élén az azonos nevű uralkodó állt, 1420 körül a karanga nép (a bantu nyelven beszélő shonák egyik alcsoportja) hozta létre, és nagy -> *Zimbabwe* körül összpontosult a mai Délkelet-Rhodesiában.
A birodalom piramisszerűen épült fel, a monomotapa helyi vazallusokat jelölt ki. 1490 körül az ország két részre bomlott: Csangamirére délen és a tulajdonképpeni Mono-

motapára északon. Az utóbbi kelet–nyugat irányban az Indiai-óceántól a mai Zambia közepéig, észak–déli irányban a Zambézi folyótól Közép-Rhodesiáig terjedt. A terület, mely fontos arany- és elefántcsontforrás volt, idevonzotta Afrika keleti partjáról a szuahéli kereskedőket. A XVI. század kezdetétől a mozambiki portugál kereskedők és katonák kapcsolatot létesítettek Monomotapával. A XVII. század közepére Portugália ellenőrzése alá vonta a birodalmat, mely névlegesen egészen a XIX. század végéig fennállt. Ekkorra azonban a társadalom szerkezetét alapvetően átalakították a rabszolga-kereskedők garázdálkodásai.

N

nabateusok – az észak-arábiai karavánkereskedők népe, akik roppant gazdagságot értek el a dél-arábiai áruknak a Földközi-tenger országaiba szállításával. Kr. e. 312-ben Antigonosz, Nagy Sándor utódja sikertelenül próbálkozott fővárosuk, Petra elfoglalásával. Királyaik megőrizték függetlenségüket a Szeleukida (→ *Szeleukida Birodalom*) uralkodókkal szemben is. Kr. e. 96-ban III. Aretasz nevű királyuk elfoglalta Damaszkuszt, 66-ban megostromolta Jeruzsálemet, hódításait azonban nem tudta megtartani. Ezután a nabateusok Róma szövetségesei és vazallusai lettek, majd Traianus a királyságot Kr. u. 106-ban Arabia néven római provinciává alakította át. Területük ebben az időben a Sinai-félszigeten túl a Vörös-tenger partvidékét Leuce Coméig foglalta magába. Ebben a kikötőben és Hedzsrában vették át a kereskedők az arab tömjént és mirhát, a perzsa gyöngyöt, az indiai fűszereket-illatszereket és a kínai selymet. A nabateusok az arámi nyelvet használták feliratalkon. Fontosabb isteneik Duszaresz termékenységisten és Allat, a hajnali csillag harcias istennője voltak. Emlékeik: a Petra környékén lévő sziklába vájt síremlékek és templomok stílusukban az egyiptomi, asszír és görög motívumok primitív keverékétől a magasan fejlett hellenisztikus kifejezésmódig változatos képet mutatnak.

Nagy-Morvaország – a Morava (Morva)-folyó völgyének középső szakaszán a IX–X. században kialakult állam. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár nevezte így. A 830–906 között létezett államról igen kevés adat maradt fenn, így fejedelmi központját

sem ismerjük. Rasztiszláv és Szvatopluk fejedelmek idején volt a legerősebb. 863-ban Rasztiszláv Cirillt és Metódot hívta be birodalmába, hogy kialakítsák annak egyházszervezetét. 906-ban az éppen megtelepült magyarok támadásai járultak hozzá Nagy-Morvaország pusztulásához.

Német Lovagrend – eredetileg a XII. század közepén Jeruzsálemben egy fogadó, kápolna majd ispotály köré szerveződő betegápoló és szegénygondozó közösség volt, amely 1190-ben Akkonban renddé alakult. Rendi viselete: fehér köpeny fekete kereszttel. A keresztesek szentföldi kiverése után Európába tértek vissza. Rövid ideig Erdélyben is éltek, de II. András magyar király 1255-ben kiűzte őket. A pogány poroszok ellen indultak, hogy megtérítsék őket. 1237-ben egyesültek a livóniai alapítású Kardtestvérek

Muzulmánok és keresztények harca egy XIV. századi miniatúrán

Rendjével. 1242-ben vereséget szenvedtek a novgorodi nagyfejedelemtől. Poroszországot 1231–83 között hódították meg, majd megszerezték Pomerániát, Kurlandot, Livlandot és a lett földek nagy részét. Ekkor sajátos berendezkedésű államalakulat jött létre, élén a nagymesterrel, aki 1309-ben Velencéből Marienburgba költözött.
A XIV. században jelentős területeket szereztek meg, már-már a lengyel és a litván államokat fenyegetve. Az 1386-os lengyel–litván perszonálunió eredményeként a megerősödött új állam 1410-ben a grünwaldi (tannenbergi) csatában súlyos vereséget mért a lovagokra. 1457-ben a lovagrend központja Königsbergbe került. 1466-ban ismét vereséget szenvedtek a lengyel királytól, s a toruni béke értelmében igen szűk területre szorultak vissza. 1525-ben Albrecht nagymester megszüntette a rend egyházi jellegét, földjeit pedig öröklődő családi tulajdonná tette. A porosz ág kimúltával nem ért véget a rend története, mert a folyamatosságot a német ág továbbvitte 1809-ig. Ekkor elvesztette német birtokait, Ausztriába tért, ahol 1923-ig létezett.

Nikaiai Császárság – 1204–61 között fennálló államalakulat Kis-Ázsiában. 1204-ben a IV. keresztes hadjáratban harcoló seregek megalapították a konstantinápolyi –> *Latin Császárság*ot, de a keresztesek befolyása nem terjedt ki Bizánc egész területére. Több görög utódállam alakult ki, melyek közt a legjelentősebb a Nikaiai Császárság volt. A Nikaiai Császárságot továbbra is a bizánci császárok, pátriárkák és intézmények irányították. A Theodorosz Laszkarisz által Északnyugat-Kis-Ázsiában alapított ország, melynek székhelye Nikaiában volt, döntő szerepet játszott a Bizánci Birodalom újraegyesítésében. I. Theodorosz és a Laszkarisz családból származó utódai megnövelték birtokaikat, több ízben legyőzték déli szomszédaikat, a szeldzsuk törököket, és II. Iván bolgár cárral szövetségben meggyengítették legfőbb vetélytársaikat, az epíruszi despotákat. Sikeresen harcoltak a Latin Császárság ellen, és mikor a mongol támadások meggyöngítették az iconomiumi törököket, Nikaia lett a vezető hatalom Kis-Ázsiában. VIII. Palaiologosz Mihály, aki Nikaia trónját 1259-től

bitorolta, Konstantinápolyt is elfoglalta a latinoktól, és 1261-ben helyreállította a Bizánci Birodalmat.

nobaták – néger törzs, akik a meroéi királyság bukását követően elfoglalták Núbia területét, összekeveredtek a helyi lakossággal, és Dongola központtal Mukurra hatalmas királyságát hozták létre. A birodalom a Kr. u. VI. században felvette a kereszténységet, és Etiópiával együtt hosszan ellenállt a mohamedán beavatkozásnak. Mukurrát végül a mamelukok foglalták el 1275-ben.

Núbia –> Kús

Numídia – ókori ország Északnyugat-Afrikában, megközelítőleg a mai Algéria területén. Őslakói berberek voltak, akik nomád pásztorkodással és szórványosan primitív földműveléssel foglalkoztak, a parton élők közülük korán –> *Karthágó*, Utica és más föníciai gyarmatvárosok hatása alá kerültek. A II. pun háború idejére a kis törzsek két nagyobb törzsszövetségbe tömörültek, és a harcok során Kelet-Numídia uralkodója, Massinissa Kr. e. 206-ban szövetséget kötött a rómaiakkal. Mikor a rómaiak Kr. e. 201-ben térdre kényszerítették Karthágót, Massinissa Numídia egészét kapta jutalmul segítségéért. Ezzel kezdődött Numídia kulturális és politikai virágkora. A nép felhagyott a nomád életmóddal, a városi élet fejlődni kezdett. Karthágó védekező háborúja a numidák támadásai ellen nyújtotta az ürügyet Róma számára a III. pun háborúhoz (149–146). Massinissa utódja Micipsa volt (148–118), kinek egyik örököse, Jugurtha végzetes háborúba sodródott Rómával. (Jugurthát a megvesztegetett római hadvezérek kudarcai után csak Marius tudta leverni Kr. e. 105-ben.) Később a római polgárháborúban I. Juba király Pompeius oldalán harcolt, és Numídia teljesen elvesztette függetlenségét Julius Caesar győzelme után (Kr. e. 46.). Később ugyan rövid időre (Kr. e. 30–25) a rómaiak II. Jubát helyezték bábkirályként az ország trónjára, de nem sokkal ezután beolvasztották a területet Africa provinciába.
Az ókori Numídia legfontosabb városi központjai Cirta (ma Constantine) és Hippo Regius voltak.

NY

nyugati gótok (vizigótok) – germán nép, amely a Kr. u. III. században a római Dacia tartományban tűnt fel, s elfoglalta azt, amikor a rómaiak kivonultak onnan. A -> *hunok* támadása elől egy részük bebocsáttatást nyert a Római Birodalomba. 378-ban a hadrianopolisi (ma Edirne) csatában legyőzték a rómaiakat, maga Valens császár is az életét vesztette. Ezután nyugat felé vándoroltak, s állandó háborúskodással végigpusztították a görög földet, az Illyricumot, Itáliát. 410-ben Alarich királyuk vezetésével elfoglalták és kirabolták Rómát. Ezután Galliába vonultak, s ott Hispania és Gallia egy részén vizigót királyságot alapítottak (418–507) Tolosa (Toulouse) székhellyel. Ez volt a Római Birodalom területén az első barbár állam. Fénykorát Eurik király idején érte el 446–484 között. Ekkor készült el a latin nyelven írott legkorábbi germán törvénykönyv, a Codex Euricanus. 507-ben a -> *frankok* Vouillénál legyőzték a nyugati gótokat, s Hispaniába szorították őket. A VI. század végén Leovigild királyuk Toledót tette meg a királyság fővárosává, meghódította a sueb (-> *suebek*) királyságot, és visszaszorította a bizánciakat. A VII. század elején az egyház előretört, a katolikus vallás kiszorította az ariánus hitet. Rekisvinth (Rekkesvind) király a gótok és a rómaiak számára közös törvényeket alkotott (Lex Wisigothorum). 711-ben Jerez de la Fronteránál az arabok legyőzték a Roderik vezette nyugati gót seregeket, s megdöntötték királyságukat is.

O

onogurok – („tíz törzs") bolgár törzsek szövetsége, mely a Volgától nyugatra hozott létre birodalmat. A török etnikai elemeken kívül finnugorok, sőt bizonyos hagyományok szerint hun néptöredékek is közreműködtek az alakulat létrejöttében. Az onogurok Kovrat kán (619–642) vezetésével a perzsák szövetségében harcoltak Bizánc ellen. Államukat 650-ben a keletről előrenyomuló -> *kazárok* döntötték meg. Egy részük (doni bolgárok) kazár fennhatóság alatt maradt, a többiek szétvándoroltak. Ezek egyik csoportja hozta létre a volgai bolgár államot a Volga középső folyásánál, melynek fővárosa, Bular (Bolgari) fontos kereskedelmi csomóponttá vált. A X. században a volgai bolgárok felvették a mohamedán hitet, de államukat a mongol támadás megszüntette. Más törzsek Asparuch kán vezetésével átkeltek a Dunán, és 680-ban megalapították a dunai bolgár államot. Ezek a bolgárok később beleolvadtak a számbeli fölényben lévő balkáni szláv népességbe, a nomád életmódról áttértek a földművelésre, és a mai bolgár nép ősei lettek.
A doni bolgárokkal Levédiában őseink szoros kapcsolatba kerültek. Mintegy kétszáz jövevényszó került át nyelvükből nyelvünkbe, mely azt mutatja, hogy a magyarság nagyon sok mindent tanult a bolgároktól a földművelés, állattenyésztés és a szellemi kultúra terén. A szoros kapcsolat miatt számos idegen nép a magyarokat azonosította az onogurokkal, innen a magyarázata Magyarország elnevezésének a legtöbb idegen nyelvben (Hungaria, Hungary, Ungarn stb.).

Ophir – ókori vidék vagy kikötő, melyről gyakorta történik említés az Ótestamentumban. Salamon

király hajói nagy mennyiségben hoztak Ophirból aranyat. Szantálfa, drágakövek, elefántcsont, majmok és pávák érkeztek még a háromévenkénti szállítmánnyal. Ophir helye ismeretlen, gyakorta azonosították Északkelet-Afrikával, Délkelet-Arábiával és Indiával, a jelenlegi kutatás leginkább Délnyugat-Arábiába és talán a szomszédos afrikai partokra teszi.

oszkok – Dél-Itália történelem előtti lakói. Eredeti campaniai települési területük fokozatosan összeszűkült. Azonosak lehettek a történeti auruncusokkal, más néven ausonokkal. Amikor a –> *sabellek* felváltották őket Campaniában és másutt, nevük tovább élt az újonnan jöttek nyelvének megnevezésében, melyet az ókoriak oszkként említenek. A –> *samnisok*, frentanusok, campanusok, lucanusok, bruttiusok, mamertinusok és apulusok mind oszkul beszéltek, a három első nép módosított etruszk (–> *etruszkok*) ábécével betűzte le az oszk szavakat, a többiek görög vagy latin jelekkel. Sok oszk felirat maradt ránk, a legtöbb a Kr. e. 300 és 90 közti időből. Az oszk a volscussal (–> *volscusok*) és az umberrel (–> *umberek*) az italicus nyelvek egyik ágát alkotta, a másik csoportba a latin (–> *latinok*) és a faliscus (–> *faliscusok*) tartozott. Itáliában sokáig használták az oszk nyelvet: Sztrabón szerint Rómában az ún. atellana bohózatokat még Augustus korában is oszk nyelven adták elő.

Oszroéné – királyság Északnyugat-Mezopotámiában, a mai Törökország délkeleti, illetve a mai Szíria északkeleti részén. A Kr. e. II. században szakadt ki a –> *Szeleukida Birodalom*ból, fővárosát Edessának nevezték. Uralkodói sémi neveket viseltek, lakói –> *arámiak* voltak némi görög és parthus (–> *parthusok*) beütéssel. Mint Parthia vazallusa és mint ütköző állam az előbbi és a Római Birodalom között Oszroéné fontos szerepet játszott a két nagyhatalom közti küzdelemben, míg a Kr. u. II. század végén Lucius Verus császár hadjáratai során nem került római fennhatóság alá. Egyik királya, V. Abgar az apokrif hagyomány szerint Jézus Krisztussal levelezett.

osztrogótok –> keleti gótok

P

Palmyra – ókori város, mely egy oázisban épült fel Szíria és Babilónia között. Kihasználva a Kr. e. I. században Mezopotámiában uralkodó zavaros helyzetet, kisajátította a két ország közti kereskedelmet, karavánokat szervezett a sivatagon keresztül, melyet az Eufrátesztől Damaszkuszig és Emeséig ellenőrzött, és nagy gazdagságra tett szert. Palmyra lakossága –> *amoriták* és –> *arámiak* keveredéséből jött létre, de az idők folyamán egyre nagyobb szerepe lett az arab elemnek is. A város csak felületesen vette át a hellenisztikus kultúrát, a Kr. e. 44-től Palmyra bukásáig tartó periódusban a feliratok arámi nyelven íródtak, bár gyakran görög verziójukat is megadták. Kr. u. 17 körül Germanicus a Római Birodalomhoz csatolta. Plinius római tudós állítása, hogy független ütközőállam volt Titus császár idejében, valószínűleg nem teljesen helytálló, bár megtartott valamennyit önállóságából, mert saját fegyveres erejével biztosította a rendet a sivatagban. A Római Birodalom III. századi nagy válsága idején azonban a római uralom névlegessé vált Palmyrában. Egy arab eredetű helyi uralkodócsalád tagjai, Odaenathus, majd özvegye, Zenobia, azon a címen, hogy Róma keleti határait védelmezik a perzsa támadás ellen, saját birodalmat építettek ki, mely magába foglalta Szíria, Mezopotámia, Arménia, Kis-Ázsia és Egyiptom jelentős területeit. Csak Kr. u. 272–273-ban – mikorra Zenobia saját fiát római császárrá kiáltotta ki – tudta megtörni Aurelianus császár a palmyrai királynő hatalmát, elfoglalni és részben lerombolni Palmyra városát.
Palmyra ma látható romjai (Baál isten nagy temploma, számos

Palmyra romjai

más szentély, egy színház, oszlopsoros utcák és egy monumentális diadalív) lenyűgözőek. A nekropolisz (temetői negyed) különös toronysírjaival a keleti szobrászat számos jellegzetes példáját nyújtja. A helyi civilizáció hellenisztikus és parthus elemekből épül fel, melyet Palmyra a Tigris melletti görög-irán nagyvárostól, Szeleukeiától vett át, mellyel állandó karaván-összeköttetésben állt. A vallási kultusz sémi jellegű volt, és a III. században erős henotheisztikus (egy isten kiemelt tisztelete) tendenciákat mutatott.

Paphlagonia – az ókorban terület Észak-Kis-Ázsiában, mely magába foglalta a -> *Bithünia* és -> *Pontosz* közötti hegyes partvidéket és a beljebb lévő fennsíkot. Nevezetes volt hajóépítésre és bútorkészítésre kiválóan alkalmas fájáról. A partszegélyen a görögök alapítottak gyarmatvárosokat (Hérakleia, Szinopé), a falvakban élő bennszülött lakosság a perzsa uralom idején is megőrizte autonómiáját. Nagy Sándor hódításai után Bithünia, Pontosz és a görög városok osztoztak a területen. A Kr. e. III. századtól csak az Olgasz-

szüsz-hegytől délre eső rész tartotta meg függetlenségét Belső-Kappadókia néven, helyi királyok uralkodása alatt. Ám ez az ország is Bithünia és Pontosz vetélkedésének tárgyát képezte, uralkodói hamar római függés alá kerültek, és végül Kr. e. 6-ban Augustus császár -> *Galatia* provinciához csatolta.

parthusok – ókori iráni nép. A görögök és a rómaiak a parni népet említették e néven, akik eredetileg a Hürkaniától északra élő félnomád daha törzsszövetséghez tartoztak. A nevet a -> *Szeleukida Birodalom* Parthia (Parthava) nevű tartománya után nyerték, melyet Kr. e. 247-ben foglaltak el.
A parthusok híres lovasok és íjászok voltak, talán a -> *szkítákkal* álltak rokonságban, és pahlavi nyelven, egy szogdhoz közel álló észak-iráni dialektusban beszéltek.
Kr. e. 250-ben Arszakész vezetésével lerázták magukról a szeleukida uralmat, és megalapították a parthus birodalmat, mely hatalmának csúcspontján, a Kr. e. I. században az Eufrátesztől Afganisztánon keresztül az Indusig, illetve az Oxosz folyótól az Indiai-óceánig terjedt. Marcus Licinius Crassus római politikus és hadvezér legyőzése (Kr. e. 53-ban, carrhae-i

Parthus fejedelem szobra

csata) után Syriát és Kis-Ázsiát fenyegették, de Ventidius visszakozásra kényszerítette őket Kr. e. 39–38-ban. Ezután hanyatlani kezdett a birodalom, és végül Ardasír (Artaxerxész), a Szasszanidák -> *Újperzsa (Szasszanida) Birodalmá*nak megalapítója Kr. u. 226-ban elfoglalta Parthiát. A legfontosabb parthiai városok Ekbatana, Szeleukeia, Ktésziphón és Hekatompülosz voltak.
A parthus Arszakida-dinasztia laza uralma alatt a hét nagy pahlavi arisztokrata család tartományaiban szinte királyi jogokat gyakorolt. Közülük a Surenák Krisztus születése előtt valamivel függetlenítették magukat Szísztánban, és fokozatosan egy önálló indo-parthus királyságot építettek ki.
Az Arszakidák a népszerű iráni mazdaista vallást fogadták el, de minden más vallással szemben is türelmet tanúsítottak. Kulturális tevékenységüket inkább a szintetizáló, mint az újító törekvések jellemezték. Magukba olvasztották és átformálták a szeleukida örökséget, felhasználták a görög tudomány eredményeit, görög igazgatási módszereket és udvari címeket vettek át, pergamenre írtak, sőt a hellenisztikus uralkodó kultusszal is kacérkodtak.
Művészetük több eredeti jegyet mutat, az építészetben újításokat is kifejlesztettek. Hadművészetük magas szintű volt: a kalandozó magyarokhoz hasonló könnyűlovas harcmodort és hadicseleket alkalmaztak.

pelaszgok – nem görög nyelvet beszélő ókori nép, mely szétszórtan élt a görögök lakta terület különböző vidékein (Trákia, Thesszália, Épeirosz, Kréta, Kis-Ázsia, Halkidikí-[Khalkidiké] félsziget). Eredetileg egy észak-égei népcsoport lehetett, melyet a bronzkori vándorlások szakítottak ki hajdani lakóterületéről. A görögök később általánosan használták a pelaszg elnevezést Görögország égei őslakosaira.

Pergamon – ókori város Északnyugat-Kis-Ázsiában, a Kaikosz folyó termékeny völgyében; az azonos nevű királyság központja. Kr. e. 300 körül a Makedón Birodalom (-> *Makedónia*) felbomlásakor vált jelentőssé, amikor egy görög család – az Attalidák – itt alapította meg a hellenisztikus civilizáció

egyik ragyogó központját. A királyság hatalmának csúcspontját I. Attalosz, II. Eumenész és II. Attalosz uralkodása alatt érte el. Ezek a királyok Róma-barát politikát folytattak, hogy kivédjék a makedón V. Fülöp (Philipposz) és a szíriai III. Antiokhosz hódító törekvéseit. Pergamon függetlensége drámai módon ért véget, amikor III. Attalosz halálakor (Kr. e. 133) a római népre hagyta az országot. Nem sokkal később (133–130) kitört II. Eumenész törvénytelen fiának, Arisztonikosznak Róma-ellenes felkelése, mely utópisztikus és szocialisztikus, a sztoikus filozófia által áthatott elképzelésekkel (rabszolga-felszabadítás, „Napállam" terve) kapcsolódott össze. Néhány kezdeti siker után azonban a rómaiak Arisztonikoszt elfogták és kivégezték.
Bár a város eredeti görög lakossága nem lehetett nagyszámú, még az Attalidák alatt is a görög városállamokra jellemző alkotmány szerint élt. Mindazonáltal a királyok beleszólási joga a polgárok ügyeibe széles körű volt. A környező vidék bennszülöttjeit közvetlenül irányították, és a királyság területének növekedésével egyre inkább hasonlóvá váltak a nagy hellenisztikus uralkodókhoz: hatalmuk fenntartása végett görög nemzetiségű hivatalnokseregre és félhivatalos hadseregre támaszkodtak. Pergamon terjeszkedése természeti gazdagsága mesteri kiaknázásának volt köszönhető: ezüstbányái, gabonatermelése, állattenyésztése, gyapjú- és pergamenipara nagy jövedelmet biztosított számára. Maga egyike volt a legnagyobb és legszebb görög városoknak. A középületek egy domboldal teraszain épültek, föléjük az Akropoliszon elhelyezkedő palota és erődítmények emelkedtek. Ám Permagon legfőbb dicsősége szobrászata volt, melynek története két periódusra oszlik. Az első pergamoni iskola I. Attalosznak a galaták (-> *Galatia*) felett aratott döntő győzelmét (Kr. e. 230) ünnepelte alkotásaival; egyik leghíresebb közülük, a haldokló gallus szobra kitűnik mesteri realizmusával. A későbbi periódusban (200–150) készültek el a nagy Zeusz-oltár istenek és gigászok küzdelmét bemutató domborművei. Pergamon volt a szülőhelye Galénosznak (Galenus), a híres orvosnak. A biroda-

lom kulturált uralkodói az ókori világ második legnagyobb könyvtárát építették fel itt, melyet csak az alexandriai gyűjtemény előzött meg. Ennek a könyvtárnak az egyik specialitása volt a pergamen használata, mely nevét Pergamon után nyerte. Később ezt a könyvtárat Antonius Kleopátrának ajándékozta. A rómaiak Pergamon területét Asia néven szervezték provinciává.

Perzsia (Óperzsa Birodalom) – hatalmas ókori keleti birodalom, melynek törzsterülete a mai Irán földjén helyezkedett el. Lakói, az indoeurópai nyelvet beszélő perzsák, a Kr. e. II. évezred közepén jelentek meg az iráni fennsíkon. Eredetileg törzsi állapotban, nomád életkörülmények között éltek, és valószínűleg a Kaukázuson át érkeztek ide. Bár elkeveredtek a helyben talált népekkel, a Parsua és Parsumas helynevek egyes területek feletti dominanciájukat tanúsítják. A Kr. e. VI. században a mai Fársz (a görög Perszisz) területén találjuk őket. Uralkodójuk, az Akhaimenida családból származó Kambüszész ebben az időben az asszír *(→ Asszíria)* birodalmat megdöntő perzsákkal rokon → *médek* királyának, Küaxarésznek volt a vazallusa. Fia, Kürosz (a legenda szerint egyben az utolsó méd uralkodó, Asztüagész unokája) lerázta a médek igáját, és Kr. e. 550-re elfoglalta egész Irán területét. Kürosz néhány év alatt hatalmas birodalmat hozott létre: 546-ban meghódította → *Lüdiát* és a nyugat-kis-ázsiai görög városokat, majd 539-ben térdre kényszerítette → *Babilóniát* is (ekkor térhettek vissza a babilóni fogságba hurcolt zsidók hazájukba). A nagy hódító fia, II. Kambüszész Kr. e. 525-ben bevette Egyiptomot, és behatolt Núbia és Líbia területére.

Gaumata méd mágus felkelését az Akhaimenidák oldalágából származó Dareiosz (Kr. e. 521–486) verte le, aki egységes szervezetet adott a birodalomnak. Kr. e. 513-ban meghódította az Indus völgyét, ám hadjárata a → *szkíták* ellen az Al-Dunánál a következő évben sikertelennek bizonyult. → *Trákia* és → *Makedónia* azonban függőségbe került a perzsáktól, és a király Kr. e. 500 és 494 közt a kis-ázsiai ion városok lázadását is vérbe fojtotta. A

felkelőket támogató Athén elleni büntető expedíció mindazonáltal Marathónnál (490) kudarcot vallott, és Dareiosz utóda, Xerxész sem tudta meghódítani Görögországot hadjárata (Kr. e. 480–479) során. A perzsák birodalma ezután gyors hanyatlásnak indult, a felkelések egymást követték az alávetett országokban. A teljesen meggyengült hajdani nagyhatalmat végül III. Dareiosz uralkodása idején a makedón Nagy Sándor hódította meg (Kr. e. 334–329). A perzsa hadsereg fölényét Kis-Ázsia népei felett fénykorában a sztyeppei népektől átvett haditechnika alkalmazása adta: az íjjal és nyíllal felszerelt lovas katonák támadásai ellenállhatatlannak tűntek. A hadsereg magvát a perzsa harcosok alkották, élükön a „tízezer halhatatlan" elitalakulatával. (Az elnevezés onnan származik, hogyha egy katona kiesett a sorból, rögtön újjal pótolták.)

Dareiosz óta a birodalom közigazgatásilag húsz körzetre (szatrapia) oszlott. Kormányzóik (a szatrapák) feladata a hadsereg fenntartása és a közmunkák szervezése volt. Melléjük a nagykirály tőlük független katonai parancsnokokat is kijelölt. Az adózás rögzített összegekben történt, az adók döntő részét nemesfémben kellett a tartományoknak fizetni, emellett élelemmel és lovakkal kellett ellátniuk a hadsereget. A magas közigazgatási posztokat a királyi család tagjai töltötték be, de az asszír uralkodókkal ellentétben a perzsa nagykirályok gyakran helyükön hagyták a bennszülött fejedelmeket és türannoszokat is. A hivatalnokokat az ún. király fülei, az uralkodónak közvetlenül alárendelt megbízottak ellenőrizték. A központi kormányzat és a tartományok közti érintkezés a királyi utakon zajlott le, a leghíresebb közülük az Epheszoszból Szúszába vezető 2700 km hosszúságú út volt. Az utakon postaszolgálatot is szerveztek. A Nílust a Vörös-tengerrel összekötő csatornát helyreállították, és a Perzsia és Egyiptom közötti tengeri forgalom lebonyolítására használták. Xerxész alatt a perzsák kormányzata despotikussá vált, a nagykirályt az udvari szertartásokon proszkünészisszel (földre borulás) köszöntötték, és ő mint szolgáival bánt alattvalóival. A birodalom fővárosai Perszepolisz és Szúsza voltak.

A perzsák az ezüstpénz mellett a dareikosz nevű nagy címletű vert aranypénzt használták áruforgalmukban. (A pénzforgalom fejletlenségét bizonyítja viszont az a nagymennyiségű, 3100 tonnányi felhasználatlan nemesfém rúd, melyet Nagy Sándor a perszepoliszi királyi palota elfoglalásakor talált).
A perzsa vallást Zarathustra (Zoroaszter) alapította. Elképzelései szerint a világfolyamat a jó és gonosz erők, Ormazd és Ahriman istenek állandó küzdelme egymással. Az embernek jogában áll választani jó és rossz, igazság és hazugság között. Végső sorsa érdemei szerint az utolsó ítélet napján dől el. Az akhaimenida uralkodók politikai szempontok alapján értelmezték a vallást, magukat az igazság képviselőiként, ellenségeiket a hazugság terjesztőiként tüntették fel.

Phrügia – ókori ország Kis-Ázsia (ma Törökország) középső részén. A phrügök, kik Kr. e. 1200 körül telepedtek le itt, a Balkánról érkeztek, és a már kihalt trákhoz *(-> trákok)* és a mai örményhez hasonló indoeurópai nyelvet beszéltek. Királyságuk a Kr. e. VIII. századtól a Kr. e. VI. századig virágzott, és a -> *kimmerek* támadásakor (Kr. e. 676–585) omlott össze. Közben az asszírokkal *(-> Asszíria)* folytattak harcokat, és a Kr. e. 709-ben kötött béke értelmében adót fizettek II. Sarru-kínu asszír uralkodónak.
Királyaikról, a mesés gazdagságú Midaszról és Gordioszról a görög népképzelet legendákat szőtt (szamárfülű Midasz király, gordiuszi csomó). Phrügia ezután -> *Lüdia*, majd a perzsák uralma alá került. A görögök számára mint rabszolgaszerzési forrás és a nagy istenanya, Kübelé kultuszának központja vált ismertté. Észak-Phrügia a gall invázió idején, a Kr. e. III. században -> *Galatia* része lett. Legnagyobb része felett -> *Pergamon* királyai uralkodtak, míg a rómaiak birodalmukhoz nem csatolták a területet. A hajdani ország emlékét a Dorylaeumtól délre fekvő sziklavárosok és szobordíszítéses épülethomlokzatok őrzik.

piktek – Észak- és Közép-Skócia bizonytalan eredetű lakói. Elsőnek Eumenius római szerző tesz említést róluk Kr. u. 297-ben, amikor a római Britanniát támadták északi irányból. Talán a brit sziget bronzkori és kora vaskori megszállóinak leszármazottai voltak. Nyelvük kelta elemekkel keveredett, de eredetileg nem tartozott az indoeurópai nyelvcsaládba, értelmezése – ahogy kultúrájuké is – vita tárgya.
A Kr. u. VII. század elején a Clyde és a Forth folyók közti vonaltól északra egységes királyságot hoztak létre. A piktek az utódlásban anyajogú rendszert követték, és a kelta kereszténységet fogadták el vallásukként.
843 és 850 között I. Kenneth, a skót Dalriada királya megszerezte a pikt királyság trónját is, és az így létrejött Alba lett a középkori skót királyság alapja.

Pontosz (Pontus) – ókori ország Északkelet-Kis-Ázsiában (ma Törökország), a Fekete-tenger partján. A szárazföld felől -> *Kappadókia* és Nyugat-Arménia *(-> Arménia)* határolta. Pontoszt csak felületesen érintette meg a perzsa és a hellenisztikus civilizáció. A Kr. e. IV. században egy perzsa család uralma alá került, akik kihasználták Nagy Sándor birodalmának felbomlását, és Kr. e. 281-ben az uralkodó (II. Mithridatész) már királynak szólíttatta magát. Egy századdal később I. Pharnakész bekebelezte Szinopét, V. Mithridatész (meghalt Kr. e. 120-ban) pedig egy Rómával kötött előnyös szövetségi szerződés révén -> *Phrügia* birtokába jutott.
A legnagyobb pontoszi uralkodó, VI. Mithridatész elfoglalta Kis-Ázsiát, ellenőrzése alá vonta a Krím-félszigetet és behatolt Róma görögországi területeire. Ám a pontoszi birodalom nem volt stabil sem politikailag, sem gazdaságilag, és Mithridatész is csak azért terjeszthette ki ily mértékig hatalmát, mert Rómát egyéb külső és belső problémái kötötték le. Sulla sikeres csatái (Kr. e. 86–85) után Pompeius (Kr. e. 65) legyőzte Mithridatészt, és mikor az utóbbi fia, II. Pharnakész előnyt próbált kovácsolni a római polgárháborús helyzetből, Julius Caesar könnyedén elhárította a veszélyt Zelánál (Kr. e. 47). A rómaiak Pontoszt Galatia–Cappadocia provinciához csatolták. A főbb pontoszi városok Amasia, Neocaesarea és Zela voltak.

Sába (Sheba) – a mai Jemen és Hadramauth területét felölelő délarábiai térség bibliai neve. Lakói, a szábeusok, Északnyugat-Arábiából vándoroltak hajdan későbbi hazájukba. Etiópia sémi betelepítése Sábából történt a Kr. e. X. században. Ugyanebben a században Sába bibliai királynője (a mohamedán hagyományban Bilkis) látogatást tett Salamon zsidó királynál. Sábát, mely az Indiából Afrikába vezető kereskedelmi út mentén helyezkedett el, mesés gazdagságú területként ismerték.
Sába említése az asszír dokumentumokban a Kr. e. VIII. században azt mutatja, hogy Sába egykor politikai egység volt. Kr. e. VI–V. századi virágzó kultúrájának bizonyítékai a Marib melletti gát, különféle műszaki emlékek és sok feltárt felirat. A feliratok himjár nyelven készültek, mely az akkád nyelv rokona, jelei a föníciai írásból származnak. Etiópia Kr. u. 525 körül elfoglalta Sábát, majd 572-ben perzsa tartomány lett, végül Mohamed fellépésével az iszlám olvasztótégelyébe került.

sabellek – az oszk *(→ oszkok)* nyelven beszélő ókori itáliai népek összefoglaló neve. Magukat safineisnek nevezték, főtisztviselőjük a meddix volt. Eredeti lakóhelyükről (valószínűleg a szabin *[→ szabinok]* Amiternum) túlnépesedés következtében rajzottak ki, új földeket kerestek, és összeolvadtak az őslakossággal, rákényszerítve saját nyelvüket. Így jött létre a samnis *(→ samnisok)*, a frentanus, a campanus, a lucanus, az apulus, a bruttius és a mamertinus nép. (A paelignusok, a vestinusok, a marrucinusok, a marsusok és az aequsok, akik oszkhoz hasonló nyelvjárást beszéltek, talán azonos eredetűek voltak velük.) Ezek

a vándorlások a Kr. e. V. században még tartottak, sőt még azután is: sabellek foglalták el Campaniát (Kr. e. 450–420), Lucaniát (420–390) és Bruttiumot (356).
A sabellek közt azonban nem volt igazi összetartás, és a terjeszkedő Róma a Kr. e. III. század elejére egyes népcsoportjaikat egyenként fennhatósága elismerésére kényszerítette. Az ósabellként értelmezett nyelv, amelyen néhány picenumi felirat íródott, a legkorábbi itáliai nyelv az etruszkon *(→ etruszkok)* kívül, melyről emlékeink vannak: valójában azonban semmi köze sincs a sabellhez.

samnisok – a déli Appenninek vidékén élő, oszk *(→ oszkok)* nyelven beszélő ókori itáliai nép. A primitív és harcias samnisok főként fallal körül nem vett falvakban éltek. Négy törzsi államba tömörültek (caracenusok, caudinusok, hirpinusok, pentrusok), mindegyiket egy meddix nevű tisztviselő igazgatta. Az egységek szövetséget alkottak, mely élén szövetségi gyűlés és tanács állt. Háború idején a szövetség haderejét egy főhadvezér vezette. (A frentanusok és más → *sabellek*, bár etnikailag azonosak voltak a samnisokkal, nem tartoztak a szövetséghez.) A samnisok Kr. e. 354-ben szerződést kötöttek a rómaiakkal, és ekkor a Liris folyó képezte a határt a samnisok területe és Latium között. Nem sokkal később szomszédaik védelmet kértek a rómaiaktól ellenük, amit azok nem tagadtak meg, és ezzel kezdetét vette a Róma és a samnisok közti, ún. samnis háborúk sora. Az első (343–341) a római ellenőrzés kiterjesztését eredményezte Észak-Campaniára, a második (327–321, 316–304) a caudiumi szorosban elért samnis sikerek ellenére megakadályozta, hogy a samnisok hatalmuk alá hajtsák Apuliát, Lucaniát és Dél-Campaniát, a harmadik (298–290) Róma végső győzelmével eldöntötte, ki fogja birtokolni egész Itáliát. A még meg nem tört samnisok ezután Pürrhosz → *épeiroszi* király Róma elleni vállalkozását támogatták, de ismét vereséget szenvedtek, és Samniumot a rómaiak Beneventum és Aesernia coloniák alapításával részekre szabdalták.
A II. pun háború idején a samnisok Hannibál mellé álltak, ami lakóterületük és lélekszámuk újbóli

csökkenéséhez vezetett. A lakosság a földművelésről fokozatosan pásztorkodásra tért át, és az elnéptelenedett vidékekre -> *ligurokat* telepítettek be. A samnisok mindezek ellenére a végsőkig küzdöttek Róma ellen a szövetséges háborúban (Kr. e. 90–88) és a Sulla és a néppártiak közti polgárháborúban (Kr. e. 83). Az utóbbi küzdelemben a diktátor legnagyobb részüket kiirtotta. A túlélők beleolvadtak a rómaiakba.

scordiscusok – kelta törzs, mely később a -> *trákokkal* és az -> *illírekkel* keveredett össze. A Kr. e. III. század elején megtámadták Görögországot, majd a Száva és a Duna összefolyása környékén Sirmiumtól keletre és a felső Margustól délre telepedtek meg. A Kr. e. II. század végén és az I. század elején Macedonia több római helytartója vívott csatákat velük. Kr. e. 12-ben már együttműködtek Tiberiusszal, a későbbi császárral a pannoniai breucusok elleni küzdelemben.

senonok – a kelta gallok közül az utolsók, akik az ókori Itáliában megtelepedtek, egy tőről származnak az azonos nevű néppel, mely Julius Caesar korában a Szajna medencéjét lakta. Itáliában, miután elűzték az -> *umbereket*, az Adriai-tenger partján, Asiminum és Ancona között éltek. Mint Livius, római történetíró írja, a senonok vezették a fosztogató gall bandákat, kik Kr. e. 390-ben Rómát egy időre elfoglalták. Ezután is mintegy száz évig még állandó veszélyt jelentettek Róma számára, amíg a rómaiak Kr. e. 283-ban le nem igázták őket. Többé nem szerepelnek a római történelemben, vagy kiűzték, vagy lemészárolták őket.

sicanusok -> *siculusok*

siculusok, sicanusok, elümoszok – így nevezték a Kr. e. VIII. század végén betelepülő görög gyarmatosok az ókori Szicília őslakóit. Thuküdidész görög történetíró a keleti részen lakó siculusokat Itáliából, a középső-nyugati részen élő sicanusokat Ibériából, a nyugati részt birtokló elümoszokat pedig Trójából eredeztette. A régészeti kutatások nem bizonyítják a siculus-sicanus települési területek kulturális elkülönülését, inkább arra mutatnak, hogy a bronzkor végén Itáliából érkeztek telepesek mindkét térségbe. (Ezt erősítik meg a fennmaradt siculus nyelvi elemek is.) Kivételt csak a délkeleti rész képez, ahol a leletek a lakosság kelet-mediterráni rokonságára utalnak.

skírek – a germán népek közé tartozó népcsoport, akiknek őshazája Dániában és a Skandináv-félsziget déli részein terült el. A Kr. e. II. században Délkelet-Európában bukkantak fel, ahol a szkíta-szarmata környezetben pusztai néppé alakultak. Később a -> *hunokhoz* csatlakozva Attila leghűségesebb szövetségeseivé váltak, s ilyen minőségben a Duna–Tisza közének déli részén telepedtek le. A -> *nyugati gótokkal* vívott csaták során a Boila folyó mellett Kr. u. 469-ben súlyos vereséget szenvedtek. 475-ben a Nyugatrómai Birodalom egyik barbár seregét alkották. Vezetőjük, Odoaker, kihasználva a germán zsoldosok elégedetlenségét, Romulus Augustulus császárt letaszította trónjáról, és Itália királyává kiáltotta ki magát. A skírek királyságát csak Nagy Theodorik és gót (-> *gótok)* csapatai döntötték meg 489–493 között.

suebek (szvébek) – a nyugati germán népek egy csoportja, melyhez többek között a -> *markomannok*, a -> *kvádok*, a hermundurok, a semnonok (nem tévesztendők össze a -> *senonokkal!*), és a -> *langobárdok* is tartoztak. A Kr. u. I. században az Elba folyó melletti területeken éltek. Egyik csoportjukat a -> *hunok* elűzték szállásterületükről, ezek 409 táján behatoltak Hispániába, ahol az északnyugati területeken félig-meddig független királyságot hoztak létre. Keresztény királyukat, Reichart-t 456-ban a -> *nyugati gótok (vizigótok)* legyőzték, de az utolsó sueb területek csak 585-ben jutottak a kezükre.

sumerek – Dél-Mezopotámia első név szerint ismert lakói. A sumerek Kr. e. 3200 és 2800 között már települési területükön éltek. Eredetük ismeretlen, talán keletről érkeztek, és az -> *Indus-völgyi civilizáció* megteremtőivel álltak rokonságban. Nyelvük egyetlen jelenleg ismert nyelvhez sem hasonlít. (A sumer és magyar nyelv

Agyagtábla sumer szöveggel

rokonításának nincs tudományos alapja.) A sumer civilizáció városállamokban (Ur, Uruk, Larsza, Eridu, Lagas, Kis, Nippur stb.) összpontosult. A városok központjában a város védőistenének téglateraszokra épült temploma állt; az ország és földjei elvileg az istenség tulajdonában voltak. A helyi fejedelmek (lugal) kezdetben egy személyben birtokolták a főpapi méltóságot és a politikai hatalmat. A templom igazgatása fejlett írásrendszert alakított ki először képjelek, majd puha agyagtáblára vésett absztrakt szimbólumok, az ún. ékírás formájában. A számolásban a sumerek a hatos számrendszert alkalmazták: a napot 24 órára, az órát 60 percre, a percet 60 másodpercre, a kört 360 fokra osztották, a nappálya 12 részre tagolásával pedig bevezették az állatöv fogalmát a csillagászatban.

Öntözőrendszereik, fazekasságuk, réz-, bronz-, aranyművességük és ékszerészetük technikai tudásuk fejlettségét bizonyítja. Művészetük híres korai emlékei: a pecséthengerek, az Urukban talált, vallási felvonulást ábrázoló domborművel díszített alabástromváza és az Uruk úrnőjének nevezett fehérmárvány női szoborfej.

Kr. e. 2800 és 2350 között egyes jelentős sumer városállamok időről időre már viszonylag nagyobb területre tudták kiterjeszteni befolyásukat különböző dinasztiákat alapítva. Ennek az időszaknak az elején, a korai dinasztikus korban (Kr. e. 2800–2500) elkezdődött a területre a sumerektől eltérő kultúrájú sémi népek fokozatos beszivárgása is. Ebben a korban a templom és a palota már elvált egymástól, az uralkodók politikai hatalma függetlenedett a papi hatalomtól. A városokat falakkal vették körül (ennek emlékét őrzi a

legendás kétharmadrész isten, egyharmadrész ember Gilgames uruki király mítosza). A templom jellegzetes formája a többemeletes, lépcsőzetes zikkurat (toronytemplom) lett.

Kr. e. 2500 körül az I. uri dinasztia hatalma erősödött meg. Emlékét az 1922-ben kiásott gazdag mellékletű királysírok őrzik: tizenhat – királyok, hercegnők és papnők maradványait tartalmazó – sírt tártak fel. A temetőben azoknak a csontjait is megtalálták, akik önként követték királyukat a halálba; a szokás összefüggésben lehet az Innin szerelemistennőt megjelenítő főpapnő és alvilágba szálló kedvesét, Dumuzit helyettesítő király szent nászával. A sírok leletei közül a leghíresebbek: a fából készült, arany- és mozaikberakással díszített bikafejes hárfa, a csonttal, kővel, kagylóval és lapis lazulival ékített játékasztal, valamint az aranyfáról enni készülő kos ezüstből, lapis lazuliból és kagylóhéjból formált szobra. Nagyjából ugyanebben az időben uralkodott az I. lagasi dinasztia is (Kr. e. 2500–2360). Királyai (leghíresebb közülük Eannatum, kinek tetteit a „keselyűsztélé" örökíti meg) hol jó, hol rossz viszonyban álltak a papsággal. A trónbitorló Urukagina szociális reformokat vezetett be a városban, szerződést kötve Ningirszu instennel, megszüntette a papság jövedelmeit, és védelmezte az özvegyeket és árvákat.

Lagast az elégedetlen papság segítségével egy másik sumer város, Umma királya, Lugalzageszi foglalta el. Ugyanő meghódította Urt, Urukot, Larszát, Kist és Nippurt is, és előrenyomult a Földközi-tenger irányába. Birodalomalapítási kísérletét azonban a sémi -> *akkádok* uralkodója, Sarrukínu hiúsította meg, aki uralma alá hajtotta a sumerek által lakott területeket.

A sumerek politikai önállóságukat csak a Kr. e. III. évezred végén nyerték vissza rövid időre. A III. uri dinasztia (Kr. e. 2050–1950) királyai (Ur-Nammu, Sulgi stb.) a korábbaiknál jóval nagyobb sumer birodalmat hoztak létre. Sulgi alatt a városállamok királyai tartományi helytartókká süllyedtek, és az uralkodó, Innin papnőjét feleségül véve istenné nyilvánította magát. Magának és szüleinek pompás mauzóleumot építtetett Ur temetőjében. Su-Szuen idején nyu-

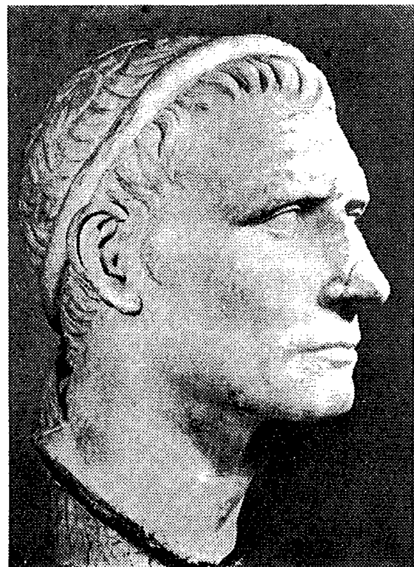
gati sémi törzsek veszélyeztették az országot, ezért a király megerősítette az Eufrátesz vonalának középső szakaszát. Ebben a korban vették fel a sumerek a kereskedelmi kapcsolatokat Indiával is. A birodalom azonban hamarosan összeomlott → *Elám* és Iszin királyainak támadásai alatt. Párhuzamosan a III. uri dinasztiával, Lagasban Gudea enszi próbálta újból felvirágoztatni a sumer kultúrát.

A sumer civilizáció utóvirágzása – bár nem hozott újításokat a képzőművészetben – az irodalmat a legmagasabb szintre emelte. A III. uri dinasztia eredményeinek hátterében magasan fejlett templomi és állami gazdaság állt hatalmas bürokratikus apparátus irányításával.

Kr. e. 2000 után a sémi kánaániták szállták meg Sumer települési területét, a lakosság pedig egyre inkább összeolvadt az új jövevényekkel. A sumer ezentúl vallási nyelvként élt tovább. A legfontosabb sumer istenek An az ég, Enlil a levegő, Enki a föld, Utu a nap, Nanna a hold és Innin a termékenység istenei voltak.

SZ

szabinok – ókori itáliai nép, akik Rómától északkeletre fallal körül nem vett falvakban éltek, és gyakran az appennini dombokat választották lakóhelyül. Eredetük ismeretlen, az antik írók bátorságuk és egyszerű erkölcseik miatt a spártaiakkal hozták rokonságba őket. Talán oszk *(→ oszkok)* nyelven beszéltek, nevezetesek voltak babonásságukról és erősen vallásos érzületükről, számos római vallási intézmény tőlük vette eredetét. Bár a szabin nők elrablásáról szóló történet a mondák ködébe vész, a szabinok és az ősi Róma közti kapcsolatokról szóló hagyomány nem teljesen megbízhatatlan: a latin nyelv sajátosságai, bizonyos vallási szertartások kettős szóhasználatai, a római temetkezési szokások kettős természete, a Quirinalis, Esquilinus dombokkal és a szabin származású Numa Pompilius római királlyal kapcsolatos tradíciók szabin elemet valószínűsítenek a római népességben. Behatolása azonban nem hódítás, hanem összeolvadás vagy fokozatos beszivárgás útján történt. A római történetírók a királyság korától Kr. e. 449-ig több összecsapást jegyeztek fel a rómaiak és a szabinok között: ezek szórványos szabin csapatok elleni hadműveletek lehettek. Ezt követően azonban nem lehet hallani a szabinokról Kr. e. 290-ig, amikor Manius Curius Dentatus ismeretlen okokból hirtelen meghódoltatta őket, területeik egy részét elkobozta, és sokukat eladta rabszolgának. A többiek választójog nélküli római polgárok lettek; a termékeny Ager Sabinus (a mai Sabina) földjeit birtokolták, egy nyolctagú hivatalnoktestület igazgatta városaikat. Teljes jogú római polgárok Kr. e. 268-ban lettek, s ezután hamar beleolvadtak a rómaiakba.

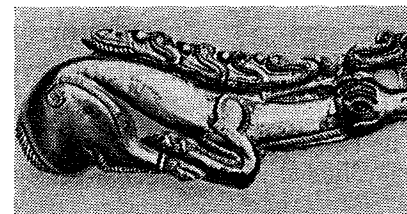
III. Antiokhosz szobra

nemzetiségű és eltérő történelmi hagyományokkal rendelkező területeket egybefogó birodalom szervezetéből kezdetektől hiányzott az összetartó erő, leginkább laza szövetséghez hasonlított, melyben az egyes egységeket szinte függetlenül irányították. A közigazgatásban megmaradt a perzsa szatrapiabeosztás annyi változtatással, hogy a tartományok élére görög-makedón kormányzókat (sztratégoszok) neveztek ki. A birodalom fővárosa Babilón helyett Szeleukeia lett, de ezenkívül a Szeleukidák Kis-Ázsiában és Szíriában számos új városi központot is alapítottak. Az állami életben egymás mellett három elem létezett tovább: a görög (attikai pénznem és görög adminisztrációs nyelv), a makedón (katonai telepek) és a bennszülött (arámi igazgatási nyelv a görög mellett).
A fentebb vázolt szervezeti sajátosságok és a ptolemaioszi Egyiptommal való állandó háborúskodások nagyon hamar a Szeleukida Birodalom területének fokozatos lebomlásához és összezsugorodásához vezettek. Már a birodalomalapító király átengedte Nagy Sándor indiai hódításait Csandragupta maurja *(-> Maurja Birodalom)* uralkodónak ötszáz harci elefántért cserébe. Utódai alatt egyre újabb és újabb területek szakadtak el a Szeleukidáktól, és alakultak jelentős önálló államokká *(-> Pontosz, -> Kappadókia, -> Bithünia, -> Pergamon, -> Galatia,* Parthus Birodalom *[-> parthusok] -> Baktria, -> Arménia).* Az utolsó nagy Szeleukida király, III. Antiokhosz (Kr. e. 223–187) hiába kísérletezett birodalma újbóli kiterjesztésével, mert az ekkor felemelkedő új nagyhatalommal, Rómával került szembe. Magnesiánál (Magnésziánál) csatát vesztett (Kr. e. 190), és le kellett mondania a földközi-tengeri befolyásáról. A Szeleukidák birtokai ezután már csak jobbára Szíriára korlátozódtak. Az országot tovább gyöngítették a trónkövetelők egymás elleni harcai és a Ptolemaioszok ismételt közbeavatkozásai. A központi kormányzat megingását kihasználva a Kr. e. II. század második felében számos város (pl. Türosz) visszanyerte önállóságát, és már a Szeleukida Birodalom törzsterületén is új, független államok keletkeztek *(-> Kommagéné, -> Iturаea,* a Hasmoneus-dinasztia zsidó állama, -> *nabateusok* országa). A Szeleukidák két ága Antiokhiába, illetve Damaszkuszba és szomszédságukba húzódott vissza, de Kr. e. 83-ban ezeket a területeket is elfoglalta Tigranész, Arménia királya. Amikor Pompeius római hadvezér legyőzte őt, már nem is gondolt a Szeleukida Birodalom helyreállítására, hanem Kr. e. 64-ben Syria római provinciát szervezte a Szeleukidák hajdani birtokaiból.

szkíták – indoeurópai nomád lovas nép, amelyik a Kr. e. VIII–VII. századtól ismeretes a történelemben. A Kr. e. VII. századtól a Fekete-tenger mellékén, a Duna és a Don között éltek. Fénykorukat a Kr. e. VI–IV. század között élték. I. Dareiosz perzsa nagykirály hadjáratokat vezetett a szkíták ellen, de nem tudta őket leigázni. Kultúrájukról kurgánsírjaik, ékszereik, használati tárgyaik tanúskodnak. A Kr. e. III. században a -> *szarmaták,* a -> *gótok,* majd a -> *hunok* olvasztották magukba a szkíták maradékait. A szkíta (szitytya) elnevezést több délkelet-európai pásztorkodó népre alkalmazták, így lehettek később szkíták Anonymus szerint a magyarok ősei is.

Szongáj -> Mali

Magyarországon talált arany pajzsdísz. Szkíta fejedelmi jelvény volt

T

tengeri népek – azoknak a népeknek a gyűjtőneve, akik Egyiptom ellen Merneptah és III. Ramszesz fáraók uralkodása alatt a tenger felől támadást intéztek. Valószínűleg egy nagyobb népvándorlási hullám megindulása következtében hagyták el eredeti lakóhelyeiket, melyek talán a Földközi-tenger nyugati részén elterülő szigeteken és partvidékén lehettek. Mikor eljutottak Észak-Afrika partjaiig, a líbiai törzsekkel, Egyiptom ősi ellenségeivel szövetkeztek, és megpróbáltak Egyiptomba behatolni és ott letelepedni. Éhínségtől sújtottan Merneptah uralkodásának kezdetén (Kr. e. 1230-as évek) indították első támadásukat az ország ellen. Az egyiptomiak visszaverték őket, és kilencezer hadifoglyot ejtettek közülük ez alkalommal. A tengeri népek egy része a Földközi-tenger más partvidékei felé vette útját, és elképzelhető, hogy belőlük lettek az -> *etruszkok* és a lükiaiak *(-> Lükia)*.

Kr. e. 1200 táján a tengeri népek új hulláma söpört végig Szírián és Palesztinán. Magukkal hozták családjukat, vagyontárgyaikat s állataikat is. Részük lehetett a hettita birodalom *(-> hettiták)* megdöntésében, és Büblosz és -> *Ugarit* is ebben az időben esett el. A tengeri népek ezúttal is a líbiaiakkal fogtak össze Egyiptom ellen, akiket most a maswasa törzs vezetett. Céljuk továbbra is a Nílus termékeny deltavidékén és a Szíriában és Palesztinában való megtelepedés volt. III. Ramszesz fáraónak végül párhuzamosan vívott tengeri és szárazföldi csatákban sikerült elűznie őket.

A tengeri népek közül a sekelesek és sardanák valószínűleg Szicíliában, illetve Szardíniában találtak új hazát, a -> *filiszteusok* pedig Palesztinában telepedtek le. A tengeri népek egyiptomi elnevezéseiben több történelmi nép neve fedezhető fel: akhaiwasák (akhájok), turusák *(-> etruszkok* vagy Tarszosz lakói), lukák (lükiaiak -> *Lükia*), sardanák (szardíniaiak vagy Szardeisz lakói), sekelesek (szicíliaiak), danunák (danaók; Homérosz néha így nevezi a görögöket).

teutonok -> kimberek

Ezek a merev, oszlopszerű tolték szobrok eredetileg egy templom tetőzetét tartották.

toltékok – a Kr. u. VIII–IX. században a Mexikói-magasföldre benyomuló nahua nyelvű indián nép. A IX. században birodalmat alapítottak Tula (vagy Tollán) központtal, mely mintegy 80 km-re északra feküdt Tenochtitlántól. Leghíresebb uralkodójuk Quetzalcoatl (Ce Acatl), Tollas Kígyó, akinek uralkodása alatt kezdődött meg a mintegy háromszáz éven át tartó tolték aranykor. A birodalom a XII. században a csicsimékek támadásai

és a belső viszályok miatt bomlott fel. Képírásrendszerük, naptáraik, építő- és képzőművészetük magas fejlettségi fokon állt.

trákok – ókori nép, a Balkán-félsziget délkeleti részének (a mai Északkelet-Görögország, Dél-Bulgária és európai Törökország) lakói. Az antik írók az indoeurópai nyelvet beszélő trákokat primitív népként jellemzik, kiknek egyik részét a Haimosz- és Rodope-hegyeket lakó vad és vérszomjas törzsek alkották, a másik részét az Égei- és a Márvány-tenger görög gyarmatvárosaival kapcsolatban álló békés síkságlakók. A klasszikus időkben a trákok falvakban éltek, csak a római korban fejlődött ki köztük a városi civilizáció. Települési területük kezdetben az Adriai-tengerig terjedt, de innen Kr. e. 1300 körül az -> *illírek* kiszorították őket, sőt a Kr. e. V. században a Sztruma (Sztrümón) folyótól nyugatra fekvő földjeiket is át kellett engedniük -> *Makedóniá*nak. Trákia határai mindazonáltal ebben az időszakban a Dunáig nyúltak. A makedónoktól eltérően a trákok nem vették át a görög kultúrát, törzseik kis királyságokba tömörültek. A görögök számos gyarmatvárost alapítottak Trákia területén Kr. e. 600 körül, többek között Büzantiont (Bizánc) a Boszporusz partján és Tomiszt (a mai romániai Constanța) a Fekete-tenger mellett. Kiaknázták a trákiai arany- és ezüstbányákat, és trákokat toboroztak gyalogságuk számára.
Trákia Kr. e. 512 és 479 között a Perzsa Birodalom (-> *Perzsia*) vazallusa lett, és a perzsa szokások meghonosodtak a lakosok között. Nem sokkal ezután az odrüsza törzsbeli Teresz megpróbált egységes királyságot kialakítani a trákok által lakott területen; hatalmát a Fekete-tengerig és a Boszporuszig terjesztette ki. Fia, Szitalkész megnövelte királysága területét, leigázta a Rhodopé és a Sztrümón közti törzseket, valamint a -> *géták* népét a Haimosztól északra. Ezután az odrüsza törzs királya a trákok királyának neveztette magát. Szitalkész az athéniakkal fogott össze a makedónok ellen, de Makedónia megtámadása Kr. e. 429-ben nem járt sikerrel. Egyik utóda, Kotüsz Kr. e. 382-ben Athénnal háborúzott.
Miután az odrüsza törzs hatalma a IV. század közepén összeomlott, makedón II. Fülöp (Philipposz) megtámadta Trákiát, fejedelmeit adófizetésre kényszerítette. Kr. e. 323 után az ország Nagy Sándor utódai (a diadokhoszok) közül Lüszimakhosz birtokába jutott. Lüszimakhosz halálát követően (Kr. e. 281 után) Trákia újból részeire hullott szét. A rómaiak lépcsőzetesen hajtották uralmuk alá a területet. Claudius császár Kr. u. 46-ban Thracia provinciát szervezte a Balkán-hegységtől délre fekvő részből, a megmaradt részt pedig Moesia tartományba olvasztotta bele. A római Thracia fő központjai Serdica (Sophia), Philippopolis (Plovdiv) és Hadrianopolis (Edirne) voltak.

Trapezunti Császárság – 1204–1461 között fennálló államalakulat a volt Bizánci Császárság területén Kis-Ázsiában. Mikor a IV. keresztes hadjárat seregei megdöntötték a bizánci birodalmat és megalapították a konstantinápolyi -> *Latin Császárság*ot, több görög utódállam jött létre, köztük a Trapezunti Császárság. Az államot a korábbi császári család, a Komnénosz-dinasztia két tagja, Dávid és testvére, I. Alexiosz (1204–1222) alapította, akik a nagy komnénosz és császár címeket vették fel, melyeket utódaik is viseltek. A Trapezunti Császárság magába foglalta a Fekete-tenger egész déli partvidékét a legnyugatibb rész kivételével, mely a -> *Nikaiai Császárság*hoz tartozott. Trapezunt, a székhely és Sinope voltak legfontosabb városai. A birodalom nyugati részét Komnénosz Dávid foglalta el, ám nemsokára új birtokait át kellett engednie Nikaiának. A Trapezunti Császárság területe tovább csökkent, mikor Sinope 1214-ben megnyitotta kapuit a szeldzsuk (-> *szeldzsukok*) törökök előtt, és a császár az iconiumi szultán vazallusa lett; története hátralevő részében Trapezunt a Fekete-tenger délkeleti partvidékére korlátozódott. Amikor 1261-ben Bizánc új életre kelt, a Trapezunti Császárság továbbra is független maradt, bár gyakorta adót fizetni kényszerült Kis-Ázsia vezető hatalmainak. A mongol támadás után a birodalom a gazdasági virágzás új korszakát élte. A Kis-Ázsián keresztül vezető legfontosabb kereskedelmi útvonallá emelkedett Távol-Kelet iránya-

ban. Oroszországból és a Közel-Keletről Európába irányuló kereskedelemben betöltött szerepe is tovább növelte jelentőségét. Gazdasági életét a genovaiak és a velenceiek ellenőrizték, mégis nagy hasznot húzott saját gazdag hátországa termékeinek kiviteléből. A Trapezunti Császárság fénykorát II. Alexiosz uralkodása (1297–1330) alatt élte, 1320 után azonban a mongol hatalom hanyatlásával egyre inkább ki volt szolgáltatva a belső zavargásoknak és a törökök támadásainak. Ebben az időszakban a császárok hatalmukat a Komnénosz-házbéli hercegnők török fejedelmekhez való feleségül adásával próbálták megerősíteni. A Trapezunti Császárság és a muzulmánok közti kapcsolatok általában barátiak voltak, ám Konstantinápoly törökök általi elfoglalása (1453) után Komnénosz Dávid, az utolsó trapezunti császár a nem oszmán ázsiai államok összefogását szorgalmazta II. Mohamed szultán ellen. 1461-ben Mohamed lemondatta Dávidot, majd néhány év múlva a Komnénosz-ház egy híján összes férfitagjával együtt halálba küldte, Trapezuntot pedig betagolta az Oszmán Birodalomba. Gazdagságuk és hatalmuk csúcsán a nagy Komnénoszok udvara jelentős művészeti és kulturális központ volt, keleti jellege ellenére a hellén kultúra utolsó menedéke.

trogodüták – ókori természeti nép Északkelet-Afrikában. Települési területük magába foglalta a Szueztől a Báb el-Mandebig (Mandeb-szoros) terjedő egész partvidéket a Vörös-tenger mentén, és a trogodüták bebarangolták dél felé egész Abesszíniát. Földjüket II. és III. Ptolemaiosz egyiptomi királyok ügynökei utazták be először. A trogodüták meztelenül jártak, állataiknak nemcsak a húsát, hanem csontjait és bőrét is megették, illetve tejből és vérből összekevert italt ittak. Az ókori szerzők azt írták róluk, hogy denevérhez hasonló hangot adtak ki, érthetetlenül beszéltek, és halottaikra köveket dobáltak. Asszonyaikat közösen birtokolták, és zsarnokok uralkodtak felettük.

Trója – ókori város Kis-Ázsiában, egy királyság központja, melyet a görög monda szerint a görög akhájok tízévi ostrom után

elfoglaltak és feldúltak. (Ez a legenda Homérosz *Iliász* című remekművének témája).
Hogy Trója nemcsak a fantázia szülötte volt, azt Heinrich Schliemann német régész bizonyította be, aki Homérosz leírásainak útmutatása alapján a Hissarlik-dombon (a mai Törökország ázsiai részén) találta meg a hajdani város helyét, és itt, a Dardanellák torkolatától 6,4 km-re kezdett 1871-ben ásatásokat. A feltárt kilenc települési réteg közül Schliemann előbb a harmadikat, majd később a másodikat azonosította Homérosz Trójájával. (Az utóbbi maradványai között találta az aranyékszerekből, arany-, réz- és bronzedényekből és bronz- és kőfegyverekből álló nevezetes kincsleletet.) A későbbi kutatások (a Cincinnati egyetem expedíciója Carl William Blegen vezetésével; 1932–1938) azonban módosították ezt az elképzelést. A hőskori Trója leginkább a jóval későbbi VIIa réteg bronzkori városának felel meg, mely a Kr. e. XIII. század közepén pusztult el tűzvész következtében. A házakban és az utcákon talált emberi csontmaradványok azt sugallják, hogy erőszakos cselekmények kísérték a katasztrófát. Ez az időszak a mükénéi Görögország nagy palotáinak virágkora, tehát könnyen elképzelhető, hogy egy korabeli görög katonai szövetség semmisítette meg a települést. Trója kilencedik rétege némi jelentőséggel bírt a rómaiak korában, kik a trójai Aeneastól származtatták magukat.

türingek – germán nép, mely Kr. u. 350 körül tűnik elénk. Az V. század közepén a → *hunok* fennhatósága alá kerültek, majd attól megszabadulva önálló királyságot hoztak létre, mely a Harz-hegységtől a Duna felső folyásáig húzódott. A → *frankok* Kr. u. 531-ben szász segítséggel legyőzték, és beolvasztották őket.

Ugarit – ókori város, az ugariti királyság központja Nyugat-Szíriában. Bár a város neve egyiptomi és hettita forrásokból ismert volt, helye és története rejtély maradt egészen egy ókori sír véletlen felfedezéséig Rasz Samra arab faluban, a mai Latakia mellett (1928). Ez vezetett azokhoz az ásatásokhoz, melyek a halmot az ókori Ugarit helyével azonosították. Az itt talált bőséges leletanyag sok információt nyújtott a település történetének rekonstrukciójához. A halom legalsó rétege az új kőkorszakra (Kr. e. V. évezred) datálható. Nagy kereskedelmi központ alakult ki itt, mely kiterjedt kapcsolatot tartott fenn Mezopotámiával. A Kr. e. IV. évezredre Ugarit a fejlettség magas fokára jutott, és az ókori Szíria civilizációjának általános keretébe illeszkedett bele. Kr. e. 3000 és 2000 között jelentős etnikai változások mentek végbe a városban az → *amoriták* és a sémi kánaániták bevándorlása folytán. A II. évezred elején az észak és kelet felől jövő támadások Egyiptommal való szövetségkötésre kényszerítették az ugariti államot, és ebben a periódusban az egyiptomi hatás erősödött a városban. A → *krétai* kereskedelem legfontosabb központja is Ugarit volt ebben az időben Szíriában. A királyság a XV. és XIV. században élte fénykorát. A kereskedelem rohamosan fejlődött, és a város méreteiben is növekedett. Ebben a korban jelentős mükénéi görög kolónia létesült Ugaritban. Idegen támadások (pl. a tengeri népeké) és a gazdaság változásai okozták végül a XII. században a város hanyatlását. A század végére, bár nem vált teljesen lakatlanná, jelentéktelen településsé zsugorodott.

A legfontosabb ugariti leletek a Kr. e. XIV. századból származó táblácskák. Ékírásos formában, egy korábban ismeretlen nyelven (ugariti) közvetítik az ókori kánaániták költészetét és mitológiáját. A szövegek az egyik legkorábbi ismert ábécében íródtak. Az ugariti a sémi nyelvek egyike volt, és a klasszikus héberrel, az Ótestamentum nyelvével állt rokonságban. A táblácskák, a pogány kánaánita irodalom első hiteles darabjai nagy jelentőséggel bírnak a nyelvészet és a Biblia tanulmányozói számára, hisz a zsidók történelme kánaánita környezetben játszódott le.

Ugarit és Karkemis királyai közötti egyezményt rögzítő agyagtábla

Újperzsa (Szasszanida) Birodalom – ókori birodalom Irán területén. Megalapítója, I. Ardasír (Artaxerxész), a Szasszanida-dinasztia első tagja felöltötte Istakr (Perszepolisz) királyi palástját, majd egymás után meghódította a szomszédos fejedelemségeket. Miután az utolsó parthus királyt, V. Artabanoszt csatában megverte, Kr. u. 224-ben bevonult Ktésziphónba (Ctesiphon), a parthus fővárosba, és uralma alatt egyesítette → *Perzsia* területét.

A Szasszanidák az óperzsa Akhaimenidák örököseinek tekintették magukat, és a → *parthusok* laza államszervezetével szemben erősen központosított, despotikus kormányzatot hoztak létre, mely ideológiailag a mazdaista államvallás hatalmas papságára támaszkodott. A Szasszanidákat erőteljes terjeszkedési törekvések jellemezték, és e célból a királyok megreformálták a hadsereget. A fő ütőerőt ebben a seregben a páncélos nehézlovasság képezte. A Szasszanida Birodalom hatalma csúcsán Szíriától Indiáig,

Szasszanida korabeli ezüstkehely vadászatot ábrázoló mintája

a kaukázusi Ibériától a Perzsa-öbölig terjedt. A Szasszanidák ki akarták szorítani a rómaiakat Ázsiából, ezért azok az eufráteszi limes erődjeit megerősítették. Az újperzsa uralkodók több római császárral heves ütközetet vívtak: Valerianus császár I. Sápúr királytól elszenvedett veresége (Kr. u. 260) után annak fogságában halt meg megalázó körülmények között. (Ezt a diadalt örökíti meg Sápúr Naqs-i Rusztami szikladomborműve). Hatalmának utolsó órájában a Szasszanida Birodalom még merészebb haditettre vállalkozott, II. Khoszroész király elfoglalta Kis-Ázsiát, 626-ban pedig megostromolta Konstantinápolyt. Hérakleiosz keletrómai császár csak emberfeletti erőfeszítéssel tudta visszaverni a perzsák támadását. Egy évtized múlva (636) azonban a Szasszanidák hatalma összeomlott a hódító arabok rohama alatt.

umberek – ókori közép-itáliai nép. Az idősebb Plinius Itália legősibb népének nevezi őket, települési területükre azonban feltehetőleg csak a Kr. e. 600 körüli időkben költöztek be. Információink róluk elsősorban az Umbria területén talált feliratokból, különösen a mai Gubbióban 1444-ben előkerült, ún. iguviumi táblák szövegéből származnak.
Az umberek az oszkkal *(→ oszkok)* rokon indoeurópai nyelvet beszéltek, melyet egy nyugati görög ábécéből származtatott írással rögzítettek. Kultúrájukra az *→ etruszkok* is hatást gyakoroltak. A feliratos bronztáblák a Kr. e. III–II. századra datálhatók, és egy 12 tagból álló papi testület, a Fratres Atiedii aktáit őrizték meg számunkra. A dokumentumok felbecsülhetetlen

értékűek az ősi itáliai szertartások tanulmányozása szempontjából.
A rómaiak a Kr. e. III. században hódították meg Umbria területét.

Urartu – ókori királyság, mely a Van-tó körül összpontosult a mai Törökországban. (Neve a Bibliában: Ararát). Lakói javarészt a *→ hurriták* közé tartoztak. Urartu a Kr. e. XIII. században alakult ki. Az urartui állam hatalma csúcsán a VIII. században volt, amikor Észak-Szíria legnagyobb része felett uralkodott. Urartu állandóan harcban állt *→ Asszíriá*val: I. Sulmánu-asarídu, III. Sulmánu-asarídu és Sarru-kínu (Szargon) asszír király is támadást intézett az ország ellen, de teljesen nem tudták leigázni. A Kr. e. VII. században végül a *→ kimmerek*, a *→ szkíták* és a *→ médek* ismételt támadásai döntötték meg az urartui birodalmat. A Toprakkalében és Karmir Beurban folytatott ásatások bebizonyították, hogy Urartuban fejlett mezőgazdasági és kereskedelmi civilizáció alakult ki, mely erős asszír hatás alatt állt. Az ékírást szintén az asszíroktól vették át.
A fémmegmunkálás és a kőművesség (különösen az erődépítés) technikája Urartuban magas színvonalú volt.

Vadai – hajdani szultánság Észak-Csád területén, a Csád-tótól keletre. A XVI. században jött létre, és laza függőségi viszonyban volt → *Dárfúr*tól.
A XIX. század végén Vadai a Szanuszí mohamedán mozgalom befolyása alá került. 1903–1913 között a franciák fokozatosan felszámolták a szultánságot.

vandálok – a keleti germán népek közé tartozó népcsoport, akik az Odera és a Visztula közötti területen éltek egészen a hunok Kr. u. IV. századi támadásáig. Egyes csoportjaik Dacián keresztül Pannoniába is beköltöztek. A hunok nyomása elől végigvándoroltak Európán, majd a nyugati gótokkal szövetkezve megdöntötték a római uralmat Hispániában és Gallia egyes részein. A vandálok Kr. u. 429-ben innen a Gibraltári-szoroson keresztül Észak-Afrikába vándoroltak, ahol királyságot is alapítottak. Hippo Regius elfoglalása után a mai Tunisz környékén telepedtek meg, és Róma szövetségesei lettek. 439-ben elfoglalták Karthágót, s a rómaiak kénytelenek voltak ezen területek fölötti uralmukat elismerni. 455-ben Geiserich királyuk vezetésével rövid időre magát Rómát is elfoglalták és kifosztották (vandalizmus). Geiserich a szeniorátus elve alapján szabályozta a trónutódlást. A király halála utáni időben a belső harcok és vallási ellentétek (az ariánusok és a katolikusok között) meggyengítették a Vandál Királyságot, végül 534–35-ben Belizár bizánci vezér megdöntötte a vandál államot, s lakói a helyi népességbe olvadtak be.

venetek – ókori nép, mely az Adriai-tenger északi csücskének termékeny vidékét lakta. Fővárosa a

történeti időkben Patavium volt. Egyesek illír (→ *illírek*) eredetűnek tartják, bár a fennmaradt feliratok (Kr. e. V–I. század) inkább az italicus rokonságot bizonyítják. A régészeti leletek tanúsága szerint a venetek Kr. e. 950 körül vándoroltak Itáliába, ahol később sikeresen ellenálltak az etruszk (→ *etruszkok*) és gall hódításnak. Civilizációjuk magas fokú volt, a lótenyésztést és a kereskedelmet többre értékelték a háborúskodásnál. Korán bekapcsolódtak a baltikumi borostyánkővel való kereskedelembe is.
Különös tiszteletben részesítették Rehtiát, a gyógyítás istennőjét. Baráti magatartást tanúsítottak Róma iránt, segítették a gallok (Kr. e. 390) és Hannibál ellen. Később szövetségesekből alattvalók lettek, bár megtartották helyi autonómiájukat. A teljes római polgárjogot Kr. e. 49-ben nyerték el.

vikingek – északi germán törzsek, amelyek skandináviai őshazájukból hajóikon szerte Európában kalandoztak. A IX–X. században támadásokat intéztek a nyugat-európai partok és folyótorkolatok vidéke ellen, felperzselve azokat. Később telepeket hoztak létre, 911-ben pedig Északnyugat-Franciaországban megalapították a normandiai hercegséget, ahonnan 1066-ban Angliába is áthajóztak, megdöntve az → *angolszászok* uralmát.
A XI. század elején Dél-Itáliában is megjelentek, és 1130-ban létre-

Viking motivumokkal díszített kő

hozták a szicíliai normann királyságot.
A X. században keleten, az első orosz állam megalapításánál is jelentős szerepet játszottak (Rurik). Nyugati kalandozásaik során eljutottak Grönlandra (Vörös Erik 982-ben), és elérték Vinlandot (Leif Eriksson 1000 körül), azaz Észak-Amerikát. A vikingek a mai svédek, norvégok és dánok ősei.

vizigótok –> nyugati gótok

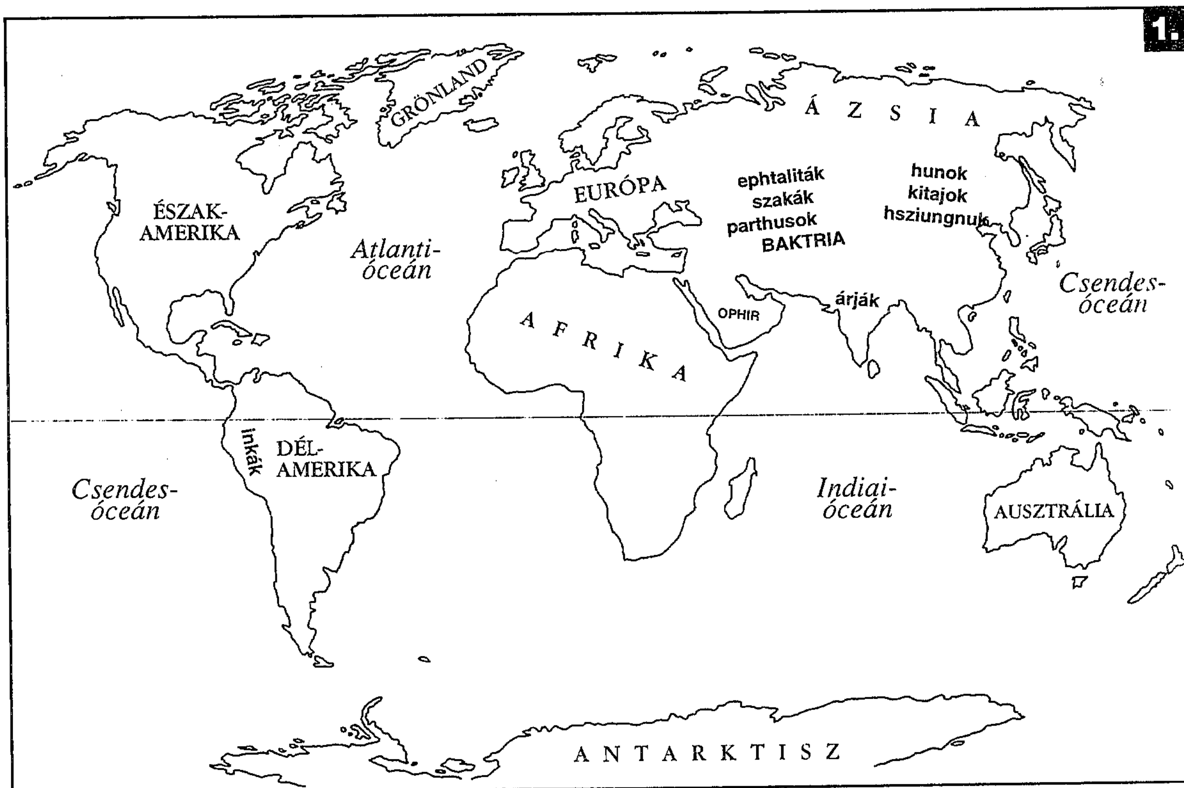
volscusok – ókori itáliai nép, amely az albai hegyektől délkeletre fekvő vidéken lakott. A rómaiak és a –> *latinok* legkorábbi ellenfelei közé tartoztak. Az ellenük küzdő, majd áruló módon hozzájuk pártoló római hadvezér, Coriolanus mondája tükrözi Róma elleni támadásaik hevességét. A háborúskodás a Kr. e. VI. századtól a Kr. e. IV. századig tartott, végül a rómaiak legyőzték, és magukba olvasztották a volscusokat.

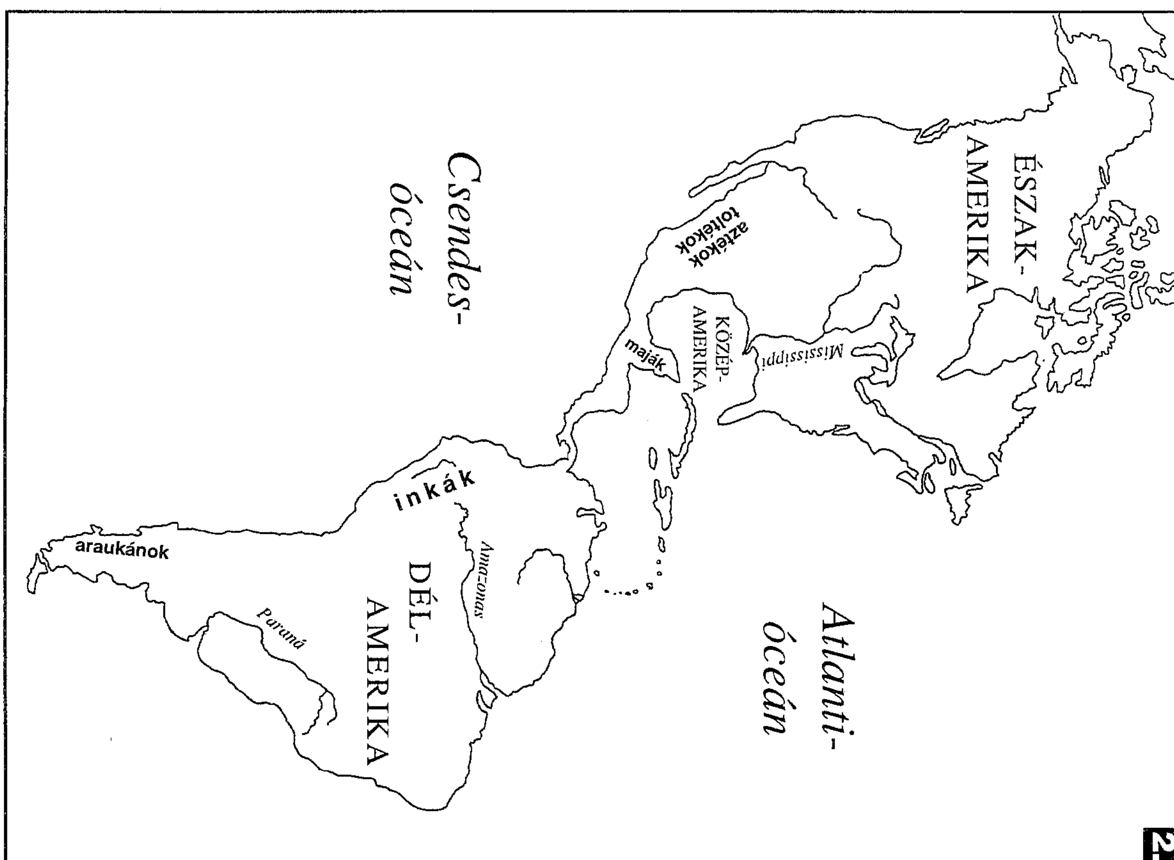

A romváros részlete

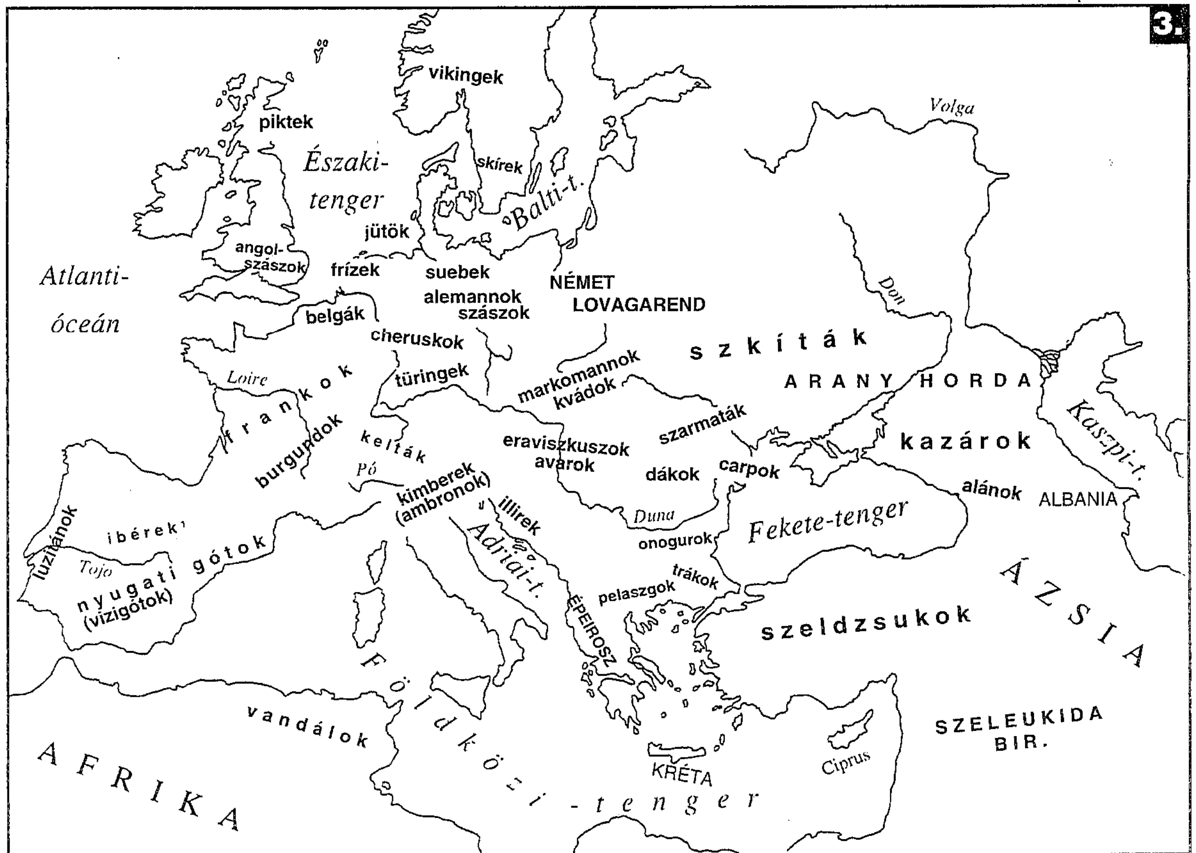
Z

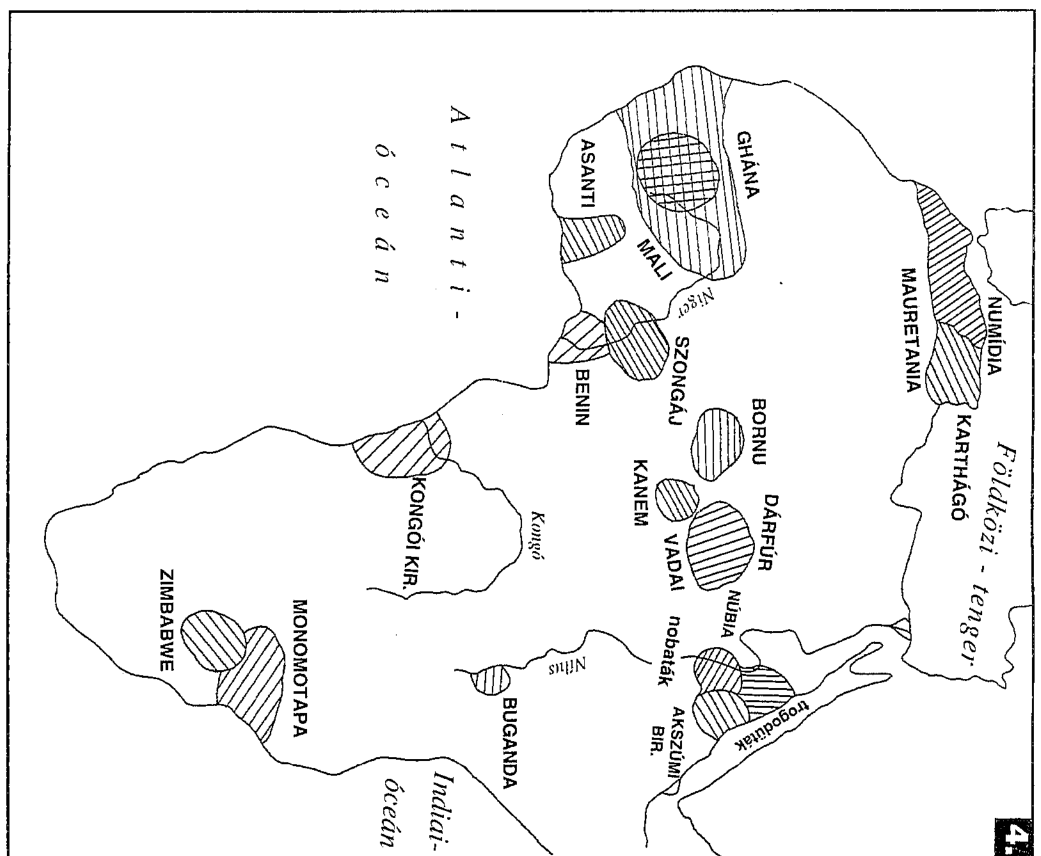
Zimbabwe – (bantu nyelven kőházak) romváros Délkelet-Rhodesiában, Fort Viktoria közelében. Európai utazók 1870 körül fedezték fel, és egyesek a bibliai –> *Ophir*nak hitték, ahol Salamon királynak voltak bányái. 1890-től 100 000 bányahelyet jelöltek ki a vidéken, de mind meddőnek bizonyult. A modern archeológia kimutatta, hogy Zimbabwét először a legkorábbi vaskori népek foglalták el a III. században. Valamivel ezután elhagyták a területet, mely a IX. század végén vagy a X. század elején népesült be újra. A megmaradt romok között található egy masszív fal, melyet a XI. században építettek, közelében lakásokat és egy ellipszis alakú bekerített helyet lehet látni, melyet közönségesen „a templom"-nak neveznek. Az épületeket hajdan gazdagon díszítették kőfaragásokkal és arany-, illetve rézékítményekkel. A régészek szerint a várost egy helyi afrikai kultúra hozta létre; jelentős külső hatás nem bizonyítható.

1.
GRÖNLAND
ÁZSIA
ÉSZAK-AMERIKA
Atlanti-óceán
EURÓPA
ephtaliták
szakák
parthusok
BAKTRIA
hunok
kitajok
hsziungnuk
Csendes-óceán
OPHIR
árják
AFRIKA
inkák
DÉL-AMERIKA
Csendes-óceán
Indiai-óceán
AUSZTRÁLIA
ANTARKTISZ

2.
Csendes-óceán
ÉSZAK-AMERIKA
aztékok
toltékok
KÖZÉP-AMERIKA
Mississippi
maják
inkák
araukánok
Amazonas
Paraná
DÉL-AMERIKA
Atlanti-óceán

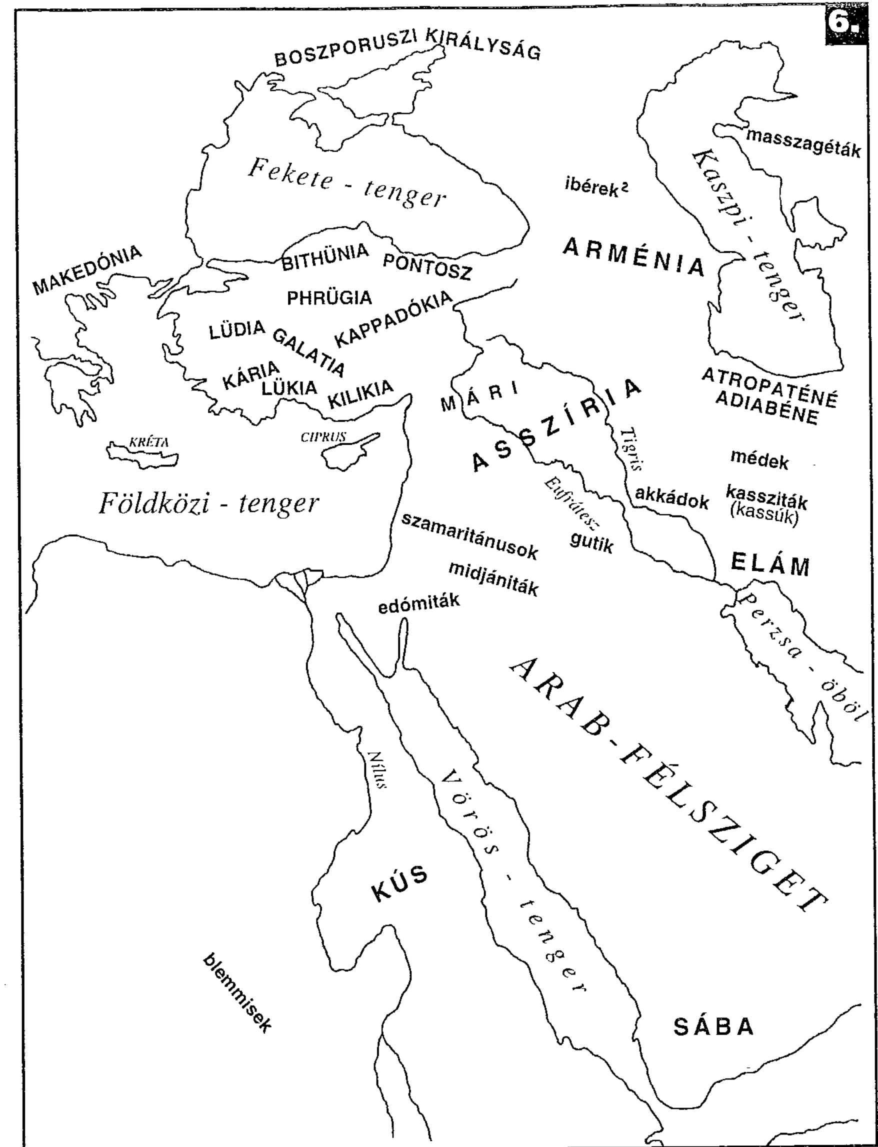
3.

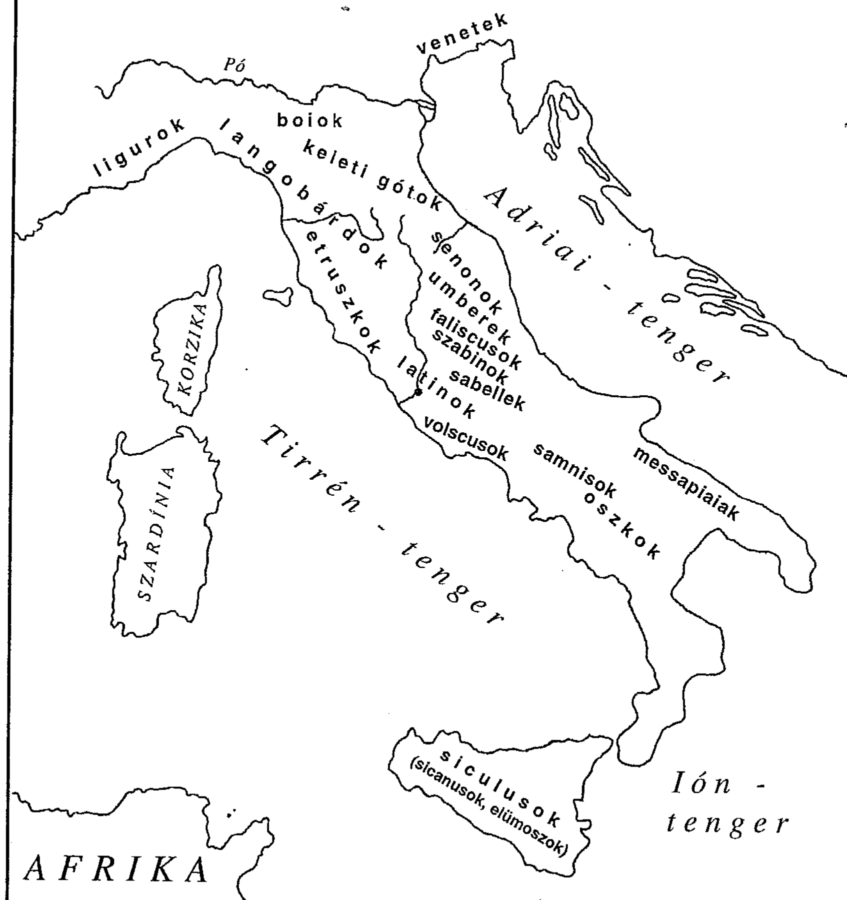

vikingek
piktek
Északi-tenger
skírek
Balti-t.
Volga
jütök
angol-szászok
frízek
suebek
alemannok
szászok
NÉMET LOVAGAREND
Atlanti-óceán
belgák
cheruskok
Don
türingek
markomannok
kvádok
szkíták
ARANY HORDA
Loire
frankok
burgundok
kelták
eraviszkuszok
avarok
szarmaták
kazárok
Kaszpi-t.
Pó
dákok
carpok
alánok
ALBANIA
kimberek (ambronok)
illirek
Duna
Fekete-tenger
luzitánok
ibérek
nyugati gótok (vizigótok)
Tajo
onogurok
Adriai-t.
trákok
pelaszgok
ÉPEIROSZ
szeldzsukok
ÁZSIA
Földközi-tenger
vandálok
KRÉTA
Ciprus
SZELEUKIDA BIR.
AFRIKA

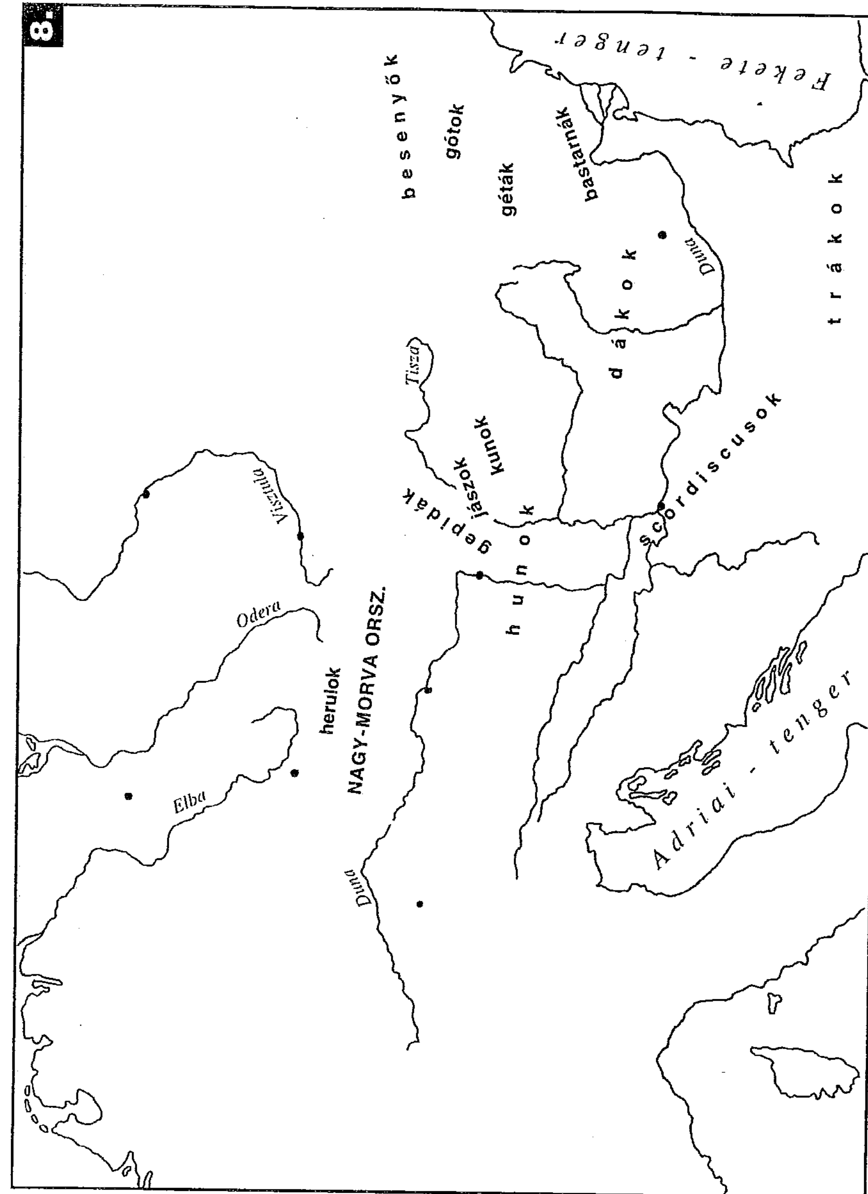

Atlanti-óceán
GHÁNA
ASANTI
MALI
Niger
MAURETANIA
NUMÍDIA
SZONGÁJ
BENIN
BORNU
KARTHÁGÓ
Földközi-tenger
KANEM
DÁRFÚR
VADAI
KONGÓI KIR.
Kongó
NÚBIA
nobaták
Nílus
ZIMBABWE
MONOMOTAPA
BUGANDA
AKSZÚMI BIR.
trogoditák
Indiai-óceán

4.

5.
Azovi - t.
Fekete - tenger
LATIN CSÁSZ.
PAPHLAGONIA
NIKAIAI CS.
TRÓJA
kimmerek
TRAPEZUNTI CSÁSZ.
khalübszek
PERGAMON
hettiták
OSZROÉNÉ
KOMMAGÉNÉ
URARTU
iszauriaiak
MITANNI
hurriták
Van-tó
CIPRUS
Földközi - tenger
UGARIT
Eufrátesz
Tigris
Urmia-tó
föníciaiak
arámiak
PERZSIA
ITURAEA
PALMYRA
ÚJPERZSA (SZASSZANIDA) BIR.
filiszteusok
hükszoszok
JERUZSÁLEMI KIR.
amoriták
parthusok
moábiták
BABILÓNIA
MAMELUK SZULT.
SINAI-FSZ.
ammoniták
nabateusok
káldok
amálekiták
sumerek
Vörös - tenger
ARAB - FÉLSZIGET

6.
BOSZPORUSZI KIRÁLYSÁG
masszagéták
Fekete - tenger
ibérek²
Kaszpi - tenger
MAKEDÓNIA
BITHÜNIA
PONTOSZ
ARMÉNIA
PHRÜGIA
LÜDIA
GALATIA
KAPPADÓKIA
KÁRIA
LÜKIA
KILIKIA
MÁRI
ATROPATÉNÉ
ADIABÉNE
KRÉTA
CIPRUS
ASSZÍRIA
Tigris
médek
Földközi - tenger
Eufrátesz
akkádok
kassziták (kassúk)
szamaritánusok
gutik
midjániták
ELÁM
edómiták
Perzsa - öböl
ARAB-FÉLSZIGET
Nílus
Vörös - tenger
KÚS
blemmisek
SÁBA

7.
venetek
Pó
boiok
ligurok
langobárdok
keleti gótok
Adriai - tenger
etruszkok
szenonok
umberek
faliscusok
szabinok
sabellek
latinok
volscusok
samnisok
oszkok
messapiaiak
KORZIKA
SZARDÍNIA
Tirrén - tenger
siculusok
(sicanusok, elümoszok)
Ión - tenger
AFRIKA

8.
Fekete - tenger
besenyők
gótok
géták
bastarnák
dákok
Duna
trákok
Tisza
kunok
jászok
gepidák
hunok
scordiscusok
Visztula
Odera
herulok
NAGY-MORVA ORSZ.
Elba
Duna
Adriai - tenger

IRODALOM

Antik lexikon. Bp., 1993.
K. ANTONOVA – G. M. BONGARD LEVIN – G. G. KOTOVSZKIJ: India története. Bp., 1981.
W. M. BRAY – E. H. SWANSON – I.S. FARRINGTON: Az Újvilág. A múlt születése. Bp., 1989.
C. W. CERAM: A hettiták regénye. Bp., 1964.
T. CORNELL – J. MATTHEWS: A római világ atlasza. Bp., 1991.
A. ROSALIE DAVID: Az egyiptomi birodalmak (A múlt születése). Bp., 1986.
Ph. DIXON: Britek, frankok, vikingek (A múlt születése). Bp., 1985.
P. GARLAKE: Afrikai királyságok (A múlt születése). Bp., 1988.
R. GIRSHAM: Az ókori Irán–Médek, perzsák, párthusok. Bp., 1985.
HAHN I. – MÁTÉ Gy.: Karthágó. Bp., 1972.
G. HERRMANN: Perzsa reneszánsz (A múlt születése). Bp., 1985.
KÁKOSY LÁSZLÓ: Ré fiai. Bp., 1979.
KERTÉSZ ISTVÁN: Héraklész unokái. Bp., 1988.
HORST KLENGEL: Az ókori Szíria története és kultúrája. Bp., 1977.
HORST KLENGEL: Nomádok az ókori Elő-Ázsiában. Bp., 1985.
JOSEF KLIMA: Mezopotámia – ősi civilizáció és kultúra a Tigris és Eufrátesz mentén. Bp., 1983.
P. R. S. MOOREY: Bibliai tájak (A múlt születése). Bp., 1984.
DAVID CATES – JOAN OATES: A civilizáció hajnala (A múlt születése). Bp., 1983.
A. LEO OPPENHEIM: Az ókori Mezopotámia – Egy holt civilizáció portréja. Bp., 1982.
M. POLLOTTINO: Az etruszkok. Bp., 1980.
PETZ V.: Ókori Lexikon I–II. Bp., 1902.
NICHOLAS POSTGATE: Az első birodalmak (A múlt születése). Bp., 1983.
PH. RAWSON: Az indiai civilizáció (A múlt születése). Bp., 1983.
J. REICH: Az ősi Italia. (A múlt születése). Bp., 1987.
A. SWIDERKOWNA: A hellenizmus kultúrája. Bp., 1981.
P. WARREN: Az égei civilizációk (A múlt születése). Bp., 1989.

TÁRGYMUTATÓ

Adiabéne (6.) 7
akkádok (6.) 7
Akszúmi (Axumi) Birodalom (4.) 8
alánok (3) 9
Albania (3.) 9
alemannok (3.) 10
amálekiták (5.) 10
ambronok* (3.) 10
ammoniták (5.) 10
amoriták (amurrúk) (5.) 10
angolszászok (3.) 11
arámiak (5.) 11
Arany Horda (3.) 12
araukánok (2.) 12
árják (1., 9.) 13
Arménia (6.) 13
Asanti (4.) 14
Asszíria (6.) 15
Atropaténé (Media Atropatene) (6.) 20
avarok (3.) 20
aztékok (2.) 21
Babilónia (5.) 23
Baktria (1.) 25
bastarnák (8.) 26
belgák (3.) 26
Benin (4.) 27
besenyők (8.) 27
Bithünia (6.) 28
blemmisek (blemmyes) (6.) 29
boiok (7.) 29
Bornu (4.) 29
Boszporuszi Királyság (6.) 30
Buganda (4.) 31
burgundok (3.) 32
carpok (3.) 33
cheruskok (3.) 33
dákok (3., 8.) 35
Dárfúr (4.) 37
edómiták (6.) 38
Elám (6.) 38
elümoszok* (7.) 39
Épeirosz (3.) 39
ephtaliták (fehér hunok) (1.) 40
Epíruszi despotátus 41
eraviszkuszok (3.) 42
etruszkok (7.) 42
faliscusok (7.) 46
filiszteusok (5.) 46
föníciaiak (5.) 47
frankok (3.) 49
frízek (3.) 51
Galatia (6.) 52
gepidák (8.) 53
géták (8.) 53
Ghána (4.) 54
gótok (8.) 54
Gupta Birodalom (9.) 54
gutik (qutúk) (6.) 55
hattik* 56
herulok (8.) 56
hettiták (5.) 56
hsziungnuk (1.) 60
hunok (1., 8.) 60
hurriták (hurrik) (5.) 61
hükszoszok (5.) 62
ibérek[1] (3.) 63
ibérek[2] (6.) 63
illírek (3.) 63
Indus-völgyi civilizáció (9.) 64
inkák (1., 2.) 65
iszauriaiak (5.) 67
Ituraea (5.) 68
iutungok 68
jászok (8.) 69
Jeruzsálemi Királyság (5.) 69
jütök (3.) 71
káldok (kaldeusok)* (5.) 72
Kanem (4.) 72
Kappadókia (6.) 72
Kária (6.) 73
Karthágó (4.) 74
kassziták (kassúk) (6.) 76
kazárok (3.) 76
keleti gótok (osztrogótok) (7.) 77
kelták (3.) 78
keltibérek* 78
khalübszek (5.) 78
Kilikia (6.) 78
kimberek (3.) 79
kimmerek (5.) 80
kitajok (1.) 80
Kommagéné (5.) 80
Kongói Királyság (4.) 81
Kosala (9.) 82
Kréta (3.) 83
kunok (8.) 86
Kús (6.) 87
kusánok (9.) 87
kvádok (quadok) (3.) 88

langobárdok (longobardok) (7.) 89
Latin Császárság (5.) 89
latinok (7.) 90
ligurok (7.) 91
luzitánok (3.) 91
Lüdia (6.) 92
Lükia (6.) 92
Magadha (9.) 94
maják (2.) 94
Makedónia (6.) 95
Mali (4.) 97
Mameluk Szultánság (5.) 98
Mári (6.) 98
markomannok (3.) 99
masszagéták (6.) 100
Mauretania (4.) 100
Maurja Birodalom (9.) 101
médek (6.) 102
messapiaiak (messapiusok) (7.) 103
midjániták (6.) 103
Mitanni (5.) 103
moábiták (5.) 104
Monomotapa (4.) 104
nabateusok (5.) 106
Nagy-Morvaország (8.) 106
Német Lovagrend (3.) 107
Nikaiai Császárság (5.) 108
nobaták (4.) 109
Núbia* (4.) 109
Numídia (4.) 109
nyugati gótok (vizigótok) (3.) 110
onogurok (3.) 111
Ophir (1.) 111
oszkok (7.) 112
Oszroéné (5.) 112
osztrogótok* 112
Palmyra (5.) 113
Paphlagonia (5.) 114
parthusok (1., 5.) 115
pelaszgok (3.) 116
Pergamon (5.) 116
Perzsia (Óperzsa Birodalom) (5.) 118
Phrügia (6.) 120
piktek (3.) 120
Pontosz (Pontus) (6.) 121
Sába (Sheba) (6.) 122
sabellek (7.) 122
samnisok (7.) 123
scordiscusok (8.) 124
senonok (7.) 124
sicanusok* (7.) 124
siculusok, sicanusok, elümoszok (7.) 124
skírek (3.) 125
suebek (szvébek) (3.) 125
sumerek (5.) 125
szabinok (7.) 129
szakák (1.) 130
szamaritánusok (6.) 130
szarmaták (3.) 130
szászok (3.) 131
szeldzsukok (3.) 131
Szeleukida Birodalom (Szíria) (3.) 131
szkíták (3.) 133
Szongáj* (4.) 133
tengeri népek 134
teutonok* 135
toltékok (2.) 135
trákok (3.) 136
Trapezunti Császárság (5.) 137
trogodüták (4.) 138
Trója (5.) 138
türingek (3.) 139
Ugarit (5.) 140
Újperzsa (Szasszanida) Birodalom (5.) 141
umberek (7.) 142
Urartu (5.) 143
Vadai (4.) 144
vandálok (3.) 144
venetek (7.) 144
vikingek (3.) 145
vizigótok* (3.) 146
volscusok (7.) 146
Zimbabwe (4.) 147

A zárójelben álló vastag számok azokat a térképeket jelölik, melye(ke)n az adott név megtalálható.
A csillaggal jelzett népek, birodalmak részletes ismertetése más címszónál található meg.